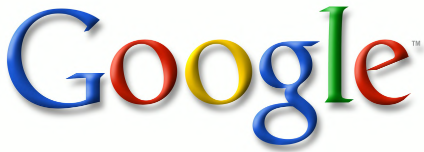

CALVIJN'S BESCHOUWING

OVER

KERK EN STAAT,

DOOR

S. SCHOCH.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1902.

CALVIJN'S BESCHOUWING

OVER

KERK EN STAAT.

CALVIJN'S BESCHOUWING

OVER

KERK EN STAAT

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE

RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. A. A. W. HUBRECHT

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN

DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Vrijdag 4 Juli 1902 des namiddags te 4 uren

DOOR

SAMUEL SCHOCH

GEBOREN TE LEIDEN

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS 1902

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

AAN MIJNE OUDERS.

VOORWOORD.

Nu dit Proefschrift gereed ligt, acht ik het een voorrecht mijn oprechten dank uit te spreken aan degenen, die op zoo velerlei wijze mij met hun zeer gewaardeerden raad en steun hebben ter zijde gestaan.

Is het onderwijs van U, HOOGGELEERDE HEEREN, LEDEN DER THEOLOGISCHE FACULTEIT TE UTRECHT, *en* HOOGLEERAREN VANWEGE DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK, *voor mij van groote beteekenis geweest, zoodat ik ook in mijn verder leven er steeds de vruchten van hoop te plukken, inzonderheid voegt het mij met dankbare erkentelijkheid Uwe namen te noemen, Hooggeleerde* VALETON *en WelEerwaarde* GUNNING, *Director van het Ned. Zend. Gen., voor den stoot dien gij gegeven hebt aan het voortzetten mijner studiën in verband met mijn toekomstigen werkkring in Ned. O. Indië.*

Aan U hooggeschatte Promotor, Hooggeleerde VAN VEEN, *ben ik veel verschuldigd, zoowel voor het onderwerp van studie dat U mij hebt aanbevolen, als voor Uwe welwillendheid en hulpvaardigheid mij bij de uitwerking betoond. De gedachten van een man als Calvijn nader te hebben leeren kennen is op zichzelf reeds een voorrecht, dat men steeds meer gaat waardeeren. Ik vermeen geenszins den Geneefschen Reformator volkomen in al zijn diepte te hebben verstaan noch ook een volledige uiteenzetting van zijne denkbeelden omtrent Kerk en Staat te hebben gegeven; ik ben dankbaar voor hetgeen ik door deze studie van hem heb mogen leeren omtrent de groote gedachten Gods over de menschheid op aarde.*

Blijven de herinneringen aan den studietijd in het Tholuck'sche Convict aan de Universiteit te Halle a. S. bij mij steeds levendig, zoodat ik met dankbaarheid de namen noem der Hooggeleerde Heeren WARNECK *en* KÄHLER, *ten slotte een hartelijken groet aan U, mijne vrienden, door wie mijn verblijf te Utrecht zooveel nuttigs en aangenaams heeft opgeleverd, leden der N. C. S. V., van Secor Dabar en Eltheto. Vaartwel!*

PASTORIE SCHOONOORD, Juni 1902.

HOOFDSTUK I.

HISTORISCH OVERZICHT AANGAANDE DE VERHOUDING TUSSCHEN KERK EN STAAT TOT OP CALVIJN. [1])

Eerst met het Christendom kan men spreken van Kerk, zijnde die godsdienstige gemeenschap, welke aan geen land of volk gebonden, als eigen instituut in de wereld optreedt en aanspraak maakt om algemeen te worden, omdat zij de ware vereeniging met God door Jezus Christus tot stand brengt.

Evenwel een godsdienstgemeenschap, die berust op een nauwe betrekking tusschen den mensch en het goddelijk wezen, en zich uit in den eeredienst en de opvolging der goddelijke geboden, vindt men overal, en wel met een bepaalde organisatie, zooals die op aarde onmisbaar is. Als zoodanig komt zij in aanraking met die andere organisatie, welke wij Staat noemen.

De Staat is een zedelijke, maar zuiver aardsche gemeenschap, waarbij een volk, wonende op een bepaald gebied, en staande onder ééne overheid, die dat gebied beheerscht [2]), zich als een geordend geheel vertoont.

De betrekking nu tusschen de Godsdienstgemeenschap en den Staat, die immers ook een zedelijken grondslag heeft, kan zich op verschillende wijzen voordoen: 1°. *De overheid beschouwt den godsdienst als voorwerp van staatszorg*, zooals dat het geval was in de Aziatische landen en de Republieken der klassieke oudheid, zoomede nog eenigermate in de christelijke staatskerken. Deze verhouding kan alleen bestaan zoolang er eenheid van opvatting is, omdat anders

---

1) Vg. F. HEINRICH GEFFCKEN, *Staat und Kirche in ihrem Verhältniss geschichtlich dargestellt*, Berlin 1875.

2) Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, *Onze Constitutie*, Utrecht 1901, bl. 5.

verdrukking en gewetensdwang voor de deur staat. 2^0^. *De Godsdienstgemeenschap heerscht door hare priesters over den Staat*, gelijk het Lamaïsme in Thibet en het Pausdom in den voormaligen Kerkelijken Staat. De eerste boet dan echter meest geheel haar geestelijk karakter in. 3^0^. *Volkomen scheiding van Staat en Godsdienstgemeenschap*. De beide levenskringen worden in dit geval van elkaar geheel losgemaakt. Doch de grenzen zijn zoo moeilijk af te bakenen, omdat dezelfde menschen tot beide kringen behooren, en bovendien eenerzijds de Staat den godsdienst niet kan missen, omdat hijzelf op zedelijke overtuigingen rust, anderzijds de Religie haren invloed doet gelden op de belangrijkste verschijnselen der menschelijke samenleving. 4^0^. *Een bepaalde verhouding tusschen beide*. Daarbij wordt aan elk zelfstandigheid toegekend in eigen kring, terwijl een regeling wordt getroffen voor de gevallen, waarin men samengaat. Dit is wel de eenig goede betrekking in onze christelijke cultuurstaten. Die samenwerking en de sfeer van ieders werken te bepalen, heeft den nog altijd voortdurenden strijd in het leven geroepen, waarin aan Calvijn zooveel eere toekomt voor de beginselen door hem uitgesproken.

In korte trekken willen wij de onderlinge verhouding van Staat en Godsdienstgemeenschap schetsen, zooals de Geschiedenis der verschillende volkeren ons die te zien geeft.

De geschiedenis der heidensche Oudheid vertoont een nauwe betrekking tusschen het gebied van het religieuse en het maatschappelijke leven. Een scheiding wordt eigenlijk niet gemaakt, omdat het verschil van denkwijze nog niet tot uitdrukking is gekomen; in de verschillende landen heerscht nog eene overeenstemming in zake de religie, die tevens de algemeene grondslag vormt voor alle menschelijke verhoudingen.

De Vorsten heeten de zonen der goden en regeeren in hunnen naam, terwijl de priesters den goddelijken wil voor het volk vertolken en ook voor 's lands uitwendige aangelegenheden het richtsnoer aangeven. In oorsprong nauw aan elkander verwant, blijft de strijd om het oppergezag niet uit, en geniet één van beide machten den voorrang in overeenstemming met het karakter des volks.

Bij een contemplatief volk als de Indiërs[1]), die bizondere

---

[1]) Vg. Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye, *Religionsgeschichte* 2. Freiburg 1897. Bd. II, § 66.

neiging vertoonden tot het religieuse denken in den vorm van het spiritualistisch Monisme, was het politiek gezag geheel ondergeschikt aan de priesterheerschappij, en werd het menschelijk leven in al zijne uitingen aan wetten gebonden, die in het kastesysteem hun versteende uitdrukking vonden. De volkomen consequentie daarvan op Buddhistische lijn vertoont zich thans nog in het Lamaïsme van Thibet, waar de Dalai-Lama als monarch heerschappij voert over de carricatuur van een kerkstaat.

Hoewel de Egyptenaren in hun Natuurdienst grooten nadruk legden op het leven na den dood, en het zwaartepunt in 's menschen bestaan aan de overzijde van het graf lieten vallen, was toch de practische zin van dit volk meer op het aardsche gericht en gebruikten de Faraonen, zelf voorwerp van goddelijke vereering, de priesters slechts als raadgevers der Kroon. Het eigenlijke werk der priesterschap bleef intusschen de bemiddeling tusschen het volk en zijne goden.

In de West-Aziatische Staten was de verhouding tusschen de Priesterschap en den Koning van eenigszins anderen aard, doordat de dynastieën telkens afwisselden en voortdurende oorlogen het innerlijk verband losser maakten. De vorsten wisten zich met despotisch geweld te handhaven en maakten de macht der priesters aan uitbreiding van eigen invloed dienstbaar, en doordat de verschillende standen niet zoo scherp als de Indische kasten waren begrensd, waren zij veel meer aan de willekeur der heerschers overgeleverd, zonder dat de godsdienstwetten daartegen genoegzame bescherming konden aanbieden.

Bij de Grieken [1]) gaf het land zelf en de schoonheidszin der bevolking een eigenaardige richting aan hun Natuurdienst. De godenwereld werd een menschenwereld van hoogere orde, waarin ieder zijn eigen karakter vertoonde. Door den politieken aanleg van het volk [2]) was van eene priesteroverheersching weinig sprake, al bleef de godsdienstplicht een verordening van den Staat; vorsten en stamhoofden waren evenals de huisvaders met priesterlijke waardigheid bekleed. De afzonderlijke priesterschap had de godsdienstige belangen van den Staat als zoodanig te behartigen en voor den cultus zorg te dragen. De godin der Staatsgemeenschap,

---

1) Vg. LA SAUSSAYE, *Relig. Gesch.* 2. II, 306 ff.

2) Vg. GROEN VAN PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie.* Leiden 1874. Bl. 85 v.

Hestia, waakte voor haren beschermeling, zoolang deze haar de vereischte eere toebracht.

Wat het Delphisch orakel betreft, zijn beteekenis voor het staatkundig leven lag meer in het sanctionneeren van wetten en verhoudingen dan in het geven van bepaalde leiding.

De gedachten van Plato over den idealen Staat, uiteengezet in zijne ,,Republiek'', mogen hier niet onvermeld blijven, aangezien deze op den gedachtengang der Middeleeuwen grooten invloed hebben gehad. De ideale staat [1]) is volgens hem die welke aan de Idee Staat beantwoordt, en deze praalt in het onzichtbare met onuitdoofbaar schoonen glans. Door denzelfden geest gedragen, die alleen door de hoogst ontwikkelde ,,wachters'' wordt begrepen, moet in de zichtbaarheid dat ideaal verwezenlijkt worden, wat mogelijk is wanneer ieder mensch volgens zijn aangeboren aanleg de voor hem geschikte plaats inneemt, en allen met achterstelling van persoonlijke belangen er slechts naar streven de ééne algemeene staatswil tot zijn recht te laten komen. Allen zijn slechts bouwsteenen voor het ééne groote geheel, het Staatsgebouw.

Ware hierbij niet de persoonlijke vrijheid en die van het huisgezin, zoomede de belangen van den godsdienst verwaarloosd, de volmaakte organisatie der menschelijke samenleving zou ons hier zijn geschilderd.

Doch ook de ,,Politica'' van Aristoteles [2]) moet worden genoemd wegens hare historische beteekenis voor de latere Staatstheorieën. Aristoteles is geen idealist als Plato, maar empirist. De natuur zelve is hem de maatstaf voor wat recht en goed is; echter niet zóó als ware 's menschen leven geheel aan vaste onveranderlijke wetten gebonden, maar in dien zin dat achter en in de verschijnselen en tegenstrijdige neigingen een algemeene gang der dingen naar de verwezenlijking van een in kiem reeds in hen gegeven doel (*τὸ τέλος*) is waar te nemen. Uit de natuurlijke verhouding van man en vrouw klimt hij op tot de steeds meer gecompliceerde en algemeene betrekkingen, om te komen tot de alomvattende, den Staat. Deze is het doeleinde der natuur, dewijl de mensch een op het Staatsleven aangelegd wezen, een *πολιτικόν ζῷον*, is. Omgekeerd is het doel van den Staat zijne

1) Vg. Fr. Jul. Stahl, *Die Philosophie des Rechts*, 3te Aufl. Heidelberg 1856. Bd. I, S 8 ff.

2) Vg. Fr. Jul. Stahl, *Die Philos. des Rechts* I. I, 2. S. 21 ff.

burgers zoo goed mogelijk te doen leven, en als zoodanig is hij verplicht, behalve de bevordering van allerlei materiëele belangen, allermeest de Deugd aan te kweeken.

Wat Plato dus vond door onmiddellijke aanschouwing, verkreeg Aristoteles middellijk door abstractie van het waarneembare, maar beide zien het reëele niet in het subjectieve denken, maar in het objectieve Zijn; alleen Aristoteles rectificeert zijn ideaal door voortdurende waarneming, terwijl het bij Plato reeds geheel zijn inhoud heeft. Samen geven zij de hoofdlijnen aan voor de latere ontwikkeling der Staatsidee.

Veel sterker dan bij de philosophisch aangelegde Grieken was de macht der religieuse voorstellingen bij de nuchtere Romeinen, bij wie het rechtsbewustzijn zoo buitengemeen ontwikkeld was. De vreeze voor de goden omsloot alle maatschappelijke kringen zoowel als het private leven, en elke cultusvorm stond onder priesterlijk toezicht, opdat alles naar sacraalrecht zou geschieden [1]. De gansche samenleving was naar rechtsverhoudingen ingedeeld, en terwijl ieder nauwgezet zijn burgerplichten had te vervullen, vereerde ook elke familie hare huisgoden, die van haar geslacht, van hare curie en ten slotte die van den Staat [2]. De godsdienst werd officiëel door den Staat gehandhaafd en verleende dezen het karakter van eene door den cultus eng verbonden gemeente. De wil der goden moest daarin tot uitdrukking komen, en de Koning was q.t. opperpriester, die in naam van den Staat de groote offers bracht. Naderhand werd deze dienst door de Flamines volbracht, terwijl de Pontifices voor de bewaring van het goddelijk recht hadden zorg te dragen [3]. Met de toenemende veroveringen deed het Syncretisme zijn intocht in Rome en bereidde mede den ondergang voor van den eens zoo krachtigen Staat.

Bij alle cultuurvolken der Oudheid vindt men alzoo een nauw verband tusschen staats- en godsdienstgemeenschap, en de over-

---

1) Vg. LA SAUSSAYE, *Rel. Gesch.* 2. II, 379 f.

2) Vg. GEFFCKEN, *Staat u. Kirche.* S. 25 f.

3) Dat het ius sacrum ook tot het ius publicum behoorde, werd door de eerste christenen nog erkend. Paulus beriep zich Hand. 25, 11 op den Keizer, omdat bij dezen de hoogste uitspraak berustte in alle geschillen; en dat hier de beschuldiging van religieusen aard was, blijkt uit hetgeen Festus in vs. 19 vv. daarover zeide.

tuiging is algemeen, dat de betrekking tot en de gehoorzaamheid aan de goden de grondslag is zoowel voor een goed en deugdzaam leven als voor een vast staatsverband.

Zoo vormde de godsdienst de zedelijke kracht der gemeenschap; maar omdat hij niet in staat was een inniger verhouding tusschen goden en menschen tot stand te brengen dan die van afhankelijkheid, zonder innerlijke verzoening, en zijne voorstellingen binnen te enge grenzen beperkt bleven, waren zijne pogingen tot vernieuwing vruchteloos.

Aleer wij tot het Christendom komen, waarbij voor het eerst gesproken kan worden van eene zelfstandige, geestelijke gemeenschap, die zich losmaakt van het nationale verband, moeten wij stilstaan bij het volk Israël, in welks godsdienst de wortelen der Christelijke Kerk verborgen zijn.

Wil men in een historisch overzicht van de onderlinge verhouding der religieuse en staatkundige macht in de wereld tot op Calvijn spreken over Israël, dan denkt men onwillekeurig aan den grooten invloed, dien het Oude Testament op de gedachten en voorstellingen van den Reformator heeft gehad, en het woord Theocratie vloeit als vanzelve uit de pen [1]).

Dat God metterdaad als heerscher over het volk op elk levensgebied erkend en gediend werd, de Overheid slechts als vertegenwoordiger des Heeren optrad en een schoon samenstel van zedelijke, ceremoniëele en burgerlijke wetten van Mozes af aan dat volk Gods in bizonderen zin tot richtsnoer strekte, dat was voor Calvijn het karakteristieke van Israëls eenige plaats in de geschiedenis, en hierin huldigde hij de algemeen gangbare Joodsche denkbeelden omtrent de Oude Bedeeling, zooals zij reeds door de eerste Christenen in de kerk waren binnengekomen.

Bij deze opvatting stond aan het begin van Israëls historie het grootsche systeem der Mozaische wet, waarin de theocratische gedachte was belichaamd, zoodat zij door de latere profeten slechts in herinnering behoefde te worden gebracht en door koning en volk moest worden nageleefd. De nieuwere onderzoekingen op het

---

[1]) Het woord Theocratie wordt hier genomen in den meest gangbaren, geestelijken zin. In haar historische beteekenis is het gelijk aan Hierocratie, de priesterheerschappij, die na den tijd van Ezra en Nehemia in Palestina de macht in handen kreeg en door Flavius Josephus (contra Apionem II, 16) met den naam van Theocratie werd bestempeld.

terrein der Oud-Testamentische geschiedenis hebben echter aangetoond, dat op grond van wat de Bijbelboeken feitelijk verhalen de pentateuchale wetgeving secundair moet worden beschouwd aan de profetische prediking en als neerslag van deze is aan te merken, zoodat niet het ideaal in den aanvang stond beschreven als model voor latere ontwikkeling, doch eerst de levende Godsopenbaring in en door de verschillende Godsmannen al meer in haar diepte werd verstaan en de verschillende verhoudingen des levens daardoor meer en meer werden geheiligd [1]. „Alles Grosse in der Geschichte, vor Allem in der religiösen, vollzieht sich nicht durch Lehre, Theorie, System, sondern durch *Thaten*, Offenbarungen des Geistes und der Kraft", zegt SCHULTZ [2] terecht, en Israëls geschiedenis toont het evenzoo, dat zijne beteekenis niet ligt in zijn theocratisch systeem — immers de omwonende volkeren leidden evenzeer zoowel hunne staatkundige als hunne religieuse instellingen en wetten van hunne goden af — maar wel daarin, dat de eenig ware God dit volk had uitverkoren tot Zijn eigendom [3]. Aan het begin der volksgeschiedenis stond Mozes als de eerste profeet, zooals ook Hosea herinnert [4]: „Jahve voerde Israël op uit Egypte door een profeet en door een profeet werd hij gehoed". Hij was het, die de zedelijke eischen Gods in de Tien Woorden voorop stelde en dienovereenkomstig het persoonlijk, huiselijk en burgerlijk leven aanvankelijk regelde, zoodat de na hem komende profeten en koningen daarop konden voortbouwen om den wil Gods in alles tot uitdrukking te brengen. Dat God Koning was over zijn volk, dat leefde steeds sterker in het volksbewustzijn in. Eerst was Hij de krijgsgod, de God der slagorden Israëls; met de bezitname van Kanaän werd Hij ook Heer en Koning van het land, die evenzeer in vredestijd over zijn onderdanen gebood en zijn blijvenden ver-

---

1) Vg. Prof. Dr. G. WILDEBOER, *De Profetie onder Israël.* Leiden 1884. Bl. 19 vv. Vg. Prof. Dr. J. J. P. VALETON Jr. in LA SAUSSAYE's Religionsgeschichte 2. I, 310.

2) Dr. H. SCHULTZ, *Alttestamentliche Theologie* 5. Göttingen 1896. S. 91.

3) Vg. Amos 3 : 2. „U alleen heb Ik gekend uit alle geslachten der aarde". W. ROBERTSON SMITH, *The Prophets of Israël*, Edinburgh 1882, p. 70, zegt hieromtrent: „The primary difference between the religion of Israël and that of the surrounding nations does not lie in the idea of a theocracy, or in a philosophy of the invisible world, or in the external forms of religious service, but in a personal difference between Jehovah and the other gods".

4) Hosea 12 : 14.

tegenwoordiger in den aardschen Koning had [1]). Met David en Salomo trad de Jahvistische Staat in de rij der volkeren en nam daarmede tegenover de heidensche cultuur de verplichting op zich te toonen, waarin de dienst van den waren God zich kenmerkend onderscheidde van dien der naburen. En weldra was de strijd in vollen gang tot aan de Ballingschap toe, waarbij eenerzijds de profeten de rechten van Jahve verdedigden en voor Zijne eere opkwamen, anderzijds de meeste koningen bedacht waren op uitwendige macht en grootheid. Deze worsteling — die ons het duidelijkst is geteekend in de verhouding van Elia tegenover Achab [2]) — bracht aan het licht hoe kwalijk de belangen eener wereldsche politiek samengaan met de eischen van God en dat vrijwillige gehoorzaamheid de eenige weg is, om ook op het terrein van het openbare leven tot ware grootheid te komen: „Niet door geweld, maar door Mijnen Geest zal het geschieden, zegt de Heer der heerscharen" [3]).

Bij Elia zijn dan ook reeds de beginselen te vinden van de Jesaiaansche prediking van het Overblijfsel, de geestelijke kern des volks, die God vrijwilliglijk liefheeft. Wij vinden deze in den kring van mannen, die Jesaia om zich heen verzamelde [4]), door wie de Getuigenis moest worden bewaard en gewacht worden op de verlossing, die Jahve zou bewerken. Jesaia, de profeet des Geloofs, wees ook de beteekenis van Israël aan als een geestelijk rijk, zonder de politieke idealen der wereldsche staten [5]).

Jeremia trok de scheiding van patriotisme en religie door, zoodat het Jahvisme steeds meer losgemaakt werd van de nationale banden. Dit werd tot een feit in de Ballingschap. De eenheid van den waren godsdienst en de staatkundige eenheid waren nu gansch los van elkander en hebben elkander nooit weer gedekt. Met Ezechiël trad uit het graf van Israëls onafhankelijk volksbestaan de *Gemeente van Jahve* te voorschijn. Met het oog op de glorierijke herstelling in de toekomst, ontwierp de profeet een schets eener ideale wetgeving [6]), waardoor aan alle eischen van Gods heiligheid zou worden voldaan. Dit werd de grondslag voor de Priesterwet en de historische toelichting van den Kroniekschrijver, en terwijl

---

1) Zie o.a. 2 Sam. 5 : 2. Vg. VALETON, a. a. O. S. 269.
2) 1 Kon. 17—22.
3) Zach. 4 : 6.
4) Jesaia 8, 16—18.
5) Vg. VALETON, a. a. O. S. 285 f.
6) Ezech. 40—48.

de Joodsche Gemeente na Ezra en Nehemia in strenge wetsbetrachting de idee van heiligheid van land, tijden, personen en bezitting zoo nauwkeurig mogelijk tot uitdrukking zocht te brengen, trad alle politieke belangstelling op den achtergrond en werd de staatszorg aan de vreemde overheerschers overgelaten.

Wat ons in Israëls geschiedenis bizonder treft, is dus vooreerst de steeds luider en duidelijker klinkende eisch van den Verbondsgod, dat men Hem gehoorzamen zal op elk levensgebied, en verder, dat het uitscheidingsproces van ongeestelijke elementen en de vorming van een geestelijken kern de kiem is geworden van het Koninkrijk Gods, dat Jezus Christus in de volheid des tijds is komen verkondigen. Zoowel de eischen van God in het burgerlijk leven als de gemeenschap der geloovigen heeft Calvijn later in het oog gehouden, alleen heeft hij de eerste willen handhaven ten koste van de vrijwillige gehoorzaamheid der laatste, en heeft niet geheel en al de klip der wetsheerschappij kunnen ontzeilen, waarop het Farizeïsme Israël heeft doen stranden.

Het Evangelie van het Koninkrijk Gods [1]), dat was de inhoud van Jezus' prediking toen hij optrad in Galilea en een gansch nieuwe periode in de wereldgeschiedenis opende: God zal weer Koning zijn over zijn volk en de heerschappij in bizonderen zin aanvaarden! De vromen onder Israël hadden zoo lang reeds gehoopt op de herstelling dier Godsregeering [2]), welke door de Profeten met sterke kleuren was geschilderd, als zijnde de tijd van vrede en gerechtigheid, waarin aan alle onderdrukking een einde zou worden gemaakt, waarin de gebrokenen van hart genezen, de gevangenen zouden worden losgelaten en het jaar van het welbehagen des Heeren (Jes. 61) zou aanbreken. Hier vond Jezus een geschikt aanknoopingspunt, om, met terzijdestelling van de verwachting eener *politieke* zelfstandigheid en heerschappij over andere volken, de *geestelijke* beteekenis dier *βασιλεία τοῦ θεοῦ* in het licht te stellen, haar nabijheid aan te kondigen en ze tot uitvoering te brengen [3]). Zij heeft haar gebied in het hart des menschen [4]) en

---

1) Mk. 1, 14 v. Vg. Gr. Theol. Woordenboek v. Prof. Dr. J. M. S. Baljon, art. *βασιλεία*. A. Harnack, *Das Wesen des Christenthums*. Leipzig 1900. S. 34 ff. Herzog's Real-Encyclopaedie 2, art. *Reich Gottes*.

2) Luk. 2, 25. 38.

3) Luk. 4, 17—21. Mt. 11, 2—6; 12, 28.

4) *ἐντὸς ὑμῶν*. Lk. 17, 20 v.

is van hemelschen aard [1]). Tot haar behoort men niet door geboorte of lidmaatschap, neen, het zijn de *πτωχοὶ τῷ πνεύματι* [2]), de *δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης* [3]), de kinderen en die hun gelijk zijn [4]), degenen die Gods geboden leeren en ze doen [5]), welke deelhebben aan die *βασιλεία*. En hijzelf is de Koning, de beloofde Messias uit het geslacht van David, die ook als zoodanig door zijne discipelen wordt erkend [6]). Zij zijn het, die de kern vormen der gemeente, en derhalve door Jezus bijzonder worden onderwezen en bekrachtigd [7]). Hun worden ook de verborgenheden van het Godsrijk ontsloten door de Gelijkenissen, die voor de anderen nog grootendeels onverstaanbaar zijn [8]). Daarin stelt Jezus op verschillende wijze het ontstaan, den groei en ontwikkeling, het einde en het karakter dier *βασιλεία* voor [9]). Alle andere macht moet er ten slotte voor wijken, wanneer het oordeel voltrokken wordt en ,,de rechtvaardigen zullen blinken gelijk de zon in het koninkrijk huns Vaders'' [10]). Dan openbaart zich het Godsrijk in volle heerlijkheid en wordt de groote Bruiloft gevierd [11]).

In zijne beteekenis van de hoogste zaligheid wordt het in verschillende gelijkenissen ook als *loon* voorgesteld voor eene getrouwe werkzaamheid in den dienst van God [12]), maar daar behoort het rechtsbegrip van loon tot de symbolische inkleeding [13]), aangezien het God is die uit vrije gunst zijne gaven uitdeelt.

De *βασιλεία τοῦ θεοῦ* (of *τῶν οὐρανῶν* als aanduiding van haar bovenaardsch karakter) is dus de sfeer, waarin God als koning zich doet gelden en als zoodanig wordt erkend, eene Theocratie in den waren zin, waarin de onderdanen eene geestelijke gemeenschap vormen, welke eerst met de voleinding van het werk van Christus in hare heerlijkheid zal openbaar worden. De Christenen

---

1) Joh. 18, 36.
2) Mt. 5, 3.
3) Mt. 5, 10.
4) Mk. 10, 14 v.
5) Mt. 5, 19.
6) Mk. 8, 29. Joh. 6, 69. Mk. 12, 35—37. Mt. 27, 11.
7) Vg. Mk. 3, 33—9, 50. Mt. 17, 25 vv.
8) Mk. 4, 11.
9) Zie o. a. Mt. 13, 31 vv. Mk. 4, 26. Mt. 13, 33. 44. 45.
10) Mt. 13, 41—43; 25, 31—46.
11) Mt. 22, 2 vv. Lk. 13, 28 v.
12) Mt. 24, 45 vv.; 25, 14 vv. Mk. 9, 41.
13) Vg. Luk. 17, 10.

zijn geroepen om die *βασιλεία* te zoeken [1]), d. w. z. God als koning te proclameeren op elk levensterrein en alzoo de scheiding door te trekken tusschen de wereld als de natuurlijke ontwikkeling der menschheid buiten God en het Koninkrijk Gods [2]).

Dit Godsrijk openbaart zich min of meer zichtbaar in de *ἐκκλησία*, de gemeente van Christus [3]), welke in de wereld optreedt als vereeniging van Christusbelijders. In haar midden is niet de een boven den ander gesteld, gelijk in de koninkrijken der wereld, maar allen zijn daar gelijk [4]). Is er oneenigheid in den broederkring, zoo heeft men het in hoogste instantie der *ἐκκλησία* te kennen te geven [5]). Omtrent de verdere inrichting worden geene voorschriften gegeven; wel worden de apostelen aangesteld om de gemeente te weiden [6]), doch in alle dingen zal de Geest hun wijsheid geven en leiden in alle waarheid [7]). In den strijd met de wereld mag slechts van geestelijke wapenen worden gebruik gemaakt [8]) en alles behoort te geschieden in den geest der liefde [9]). Hierin is het correctief voor de kerk gegeven voor alle eeuwen tot hare voltooiing toe; door de leiding des Geestes houdt de Koning zelf het bestuur in handen, en wil haar door innerlijke kracht de overwinning verzekeren [10]).

De burgerlijke samenleving vindt Jezus reeds historisch geworden, en hij aanvaardt haar. De aardsche heerschappij keurt hij als zoodanig niet af; hij erkent hare wettigheid in de natuurlijke ontwikkeling der dingen [11]). De overheid heeft dus wettige

---

1) Mt. 6, 33.

2) Vg. *Berichten van Eltheto* 1901, n⁰. 10 art. Het Koninkrijk, door Jr.; Prof. BALJON, Gr. Th. Woordenboek I 387, vat het in dit verband enkel als einddoel van de Goddelijke heilsopenbaring op.

3) Mt. 16, 18. Vg. RUD. SOHM, *Kirchenrecht* I, Leipzig 1892, S. 19 f. „Ekklesia heist jede Versammlung, welche dogmatisch, *für den Glauben*, ihrem geistlichen Werte nach eine Versammlung der *Christenheit*, eine Versammlung des neutestamentlichen Bundesvolkes vor und mit Gott (Christo) darstellt."

4) Mk. 10, 43 v. Luk. 22, 25.

5) Mt. 18, 17.

6) Mt. 10, 1 en vv. Joh. 21, 15 vv.

7) Joh. 16, 13.

8) Mt. 26, 52.

9) Mt. 22, 39 vv.

10) Mt. 13, 33.

11) Mk. 10, 42: „Gij weet, dat degenen, die geacht worden Oversten te zijn der volken, heerschappij voeren over hen, en hunne grooten gebruiken macht over hen", vg. Mt. 20, 25; Lk. 22, 25 v.

macht, ja deze is haar van God geschonken — zooals Jezus tegenover Pilatus verklaart [1]) — en daartegen mogen de discipelen van Jezus zich niet verzetten, wanneer zij ten minste op haar terrein blijft. De juiste verhouding wordt door deze woorden aangegeven: *τὰ Καίσαρος ἀπόδοτε Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ* [2]), d. w. z. wat het stempel draagt van den keizer, en in het algemeen, wat tot de wereldlijke macht behoort, heeft men haar volgens haren eisch te geven, als men dan ook maar aan God toewijdt, wat in bijzonderen zin het Zijne is, n.l. het hart, en wat daaruit voortkomt.

Scherp scheidt Jezus aldus de beide terreinen, maar eischt den mensch voor beide op [3]), zoodat ze in hoogere eenheid toch weer samenkomen onder de souvereiniteit van God.

Met rechtsvragen bemoeit Jezus zich niet; hij is niet geroepen tot scheidsrechter in burgerlijke zaken. Wel verzet hij zich met alle kracht tegen de onrechtmatige geestelijke heerschappij van overpriesters en schriftgeleerden [4]) en reinigt in heiligen toorn den tempel, die aan hunne zorg is toevertrouwd [5]), maar hij blijft hier op zuiver religieus terrein en toont zich hier — evenals bij den plechtigen intocht in Jeruzalem — als de door de profeten aangekondigde Messias, die ook recht heeft op te treden tegen de vermeende autoriteit der geestelijke leiders des volks.

Op deze wijze heeft Jezus aan de geestelijke en aan de wereldlijke macht in de wereld een eigen terrein aangewezen, de uitwerking dezer beginselen toevertrouwende aan zijne discipelen.

De Apostelen hebben dit voetspoor gevolgd, en vooral Paulus spreekt zich in Rom. 13, 1—7 duidelijk uit over de overheid (hetzij heidensche of christelijke) en de gehoorzaamheid, die men haar verschuldigd is. Het beginsel is: *οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ* [6]) *θεοῦ, αἱ δὲ οὖσαι ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι εἰσιν* [7]).

De macht (bedoeld is die der overheid) is dus a.h.w. een orgaan der goddelijke wereldregeering, het middel waardoor God

1) Joh. 19, 11.

2) Mk. 12, 14—17 en parall. pll.

3) De belasting, die Jezus (Mt. 17, 24) zich niet verplicht gevoelde te betalen, was een tempelbelasting (*δίδραχμον*, geen Romeinsche denarie), waarvan Jezus als Zoon van den Heer des tempels eigenlijk ontheven was.

4) Mt. 23.

5) Mt. 21, 1 vv. en parall. pll.

6) *ἀπὸ θεοῦ* met D. E. F. G. Text. Rec.; *ὑπὸ θεοῦ* hebben ℵ A B L P.

7) Rom. 13, 1.

zijne heerschappij over de volken uitoefent en handhaaft. Verzet tegen haar is dus verzet tegen God en het oordeel is dan niet verre, bestaande in de straf, die zij oplegt. Daarom is men haar gehoorzaamheid verschuldigd, niet enkel uit vrees voor straf, maar ook omdat men in zijn geweten de noodzakelijkheid daarvan erkent [1]). Haar functie is, als *ϑεοῦ διάκονος* (vs. 4) de goeden te beloonen en de kwaden rechtvaardig te straffen [2]). Het zwaard draagt zij als symbool van de macht over leven en dood, om aldus tot het uiterste toe haar gezag te kunnen handhaven. — Met een voorbeeld uit de practijk, het betalen van belasting, bewijst Paulus verder de algemeene erkenning der overheid (vs. 6). In vs. 7 wordt ten slotte de conclusie getrokken voor de bizondere gevallen, waarin men aan de overheid heeft te geven wat zij eischt, waarna vs. 8 het geheim noemt voor eene volkomen wetsvervulling: *τὸ ἀλλήλους ἀγαπᾶν*.

Voorts vermaant Paulus Timotheus als het hoofd eener plaatselijke gemeente, „dat voor alle dingen gedaan worden smeekingen, gebeden, voorbiddingen, dankzeggingen voor alle menschen, voor koningen en allen die in hoogheid zijn, opdàt wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid" [3]). De plaatselijke gemeenten als zoovele kringen van geloovigen zijn wel geconstitueerd, maar van een samenvatting van deze alle als een empirische grootheid is nog geen sprake; de eenstemmige belijdenis van den naam van Jezus omvat wel allen, doch tot een dogmatische bepaling van het kerkbegrip is het nog niet gekomen [4]).

In aanmerking nemende de heidensche overheid, waaronder Paulus leefde, die hem zelfs gevangen hield, kunnen wij uit zijne houding tegenover haar de gevolgtrekking maken, dat hij geen verzet tegen de overheid gewild heeft. Eischt zij echter dingen, die met het geweten in strijd zijn, dan heeft men Gods gebod te

---

1) Rom. 13, 5.

2) F. Godet wijst er in zijn Commentaar op den Romeinenbrief (vert. v. G. J. A. Jonker, Utrecht 1901) in verband met vs. 3 op, dat hier sprake is van het doen van gerechtigheid en ongerechtigheid bepaaldelijk in het maatschappelijk leven. Het gebied van de overheid is dan „dat van het werk of de werken, dat van de uitwendige daden."

3) 1 Tim. 2 : 1 v.

4) Vg. Prof. Dr. F. Loofs, *Dogmengeschichte* [3], Halle 1893, § 13, 5, die in Gal. 1, 8 v. en 1 Joh. 4, 3 reeds de beginselen eener dogmatische bepaling vindt.

volgen en de straf, die de overheid oplegt, onder protest te dragen (Paulus te Philippi, Cesarea, Rome).

Petrus denkt er niet anders over, als hij [1]) zijn lezers inscherpt: *ὑποτάγητε πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει διὰ τὸν κύριον*, want juist omdat de Heidenen denken, dat de Christenen alle wereldsche gezag verachten, hebben dezen metterdaad te bewijzen, dat de gehoorzaamheid aan de overheid volgens den wil van Christus is en zij dus zoowel God vreezen als den Koning eeren. Ontstaat er echter een conflict doordat de overheid de vrije prediking verbiedt, dan bepale men zich tot lijdelijk verzet en verkieze het martelaarschap boven krachtdadig verweer [2]), „denn der active Widerstand verneint nicht nur ein einzelnes Gesetz, sondern den ganzen Bestand der öffentlichen Gewalt" merkt GEFFCKEN terecht op [3]). Als richtsnoer wijzen de apostelen aan, dat men Gode meer te gehoorzamen heeft dan menschen [4]).

Principiëel is dus door hen gebroken met de autoriteit der machthebbers op godsdienstig gebied; daar gehoorzamen zij niemand anders dan hun Koning, die volgens gansch andere wetten regeert dan gene. Dit aan den godsdienst aanwijzen van een eigen terrein, waarop de betrekking der enkele persoonlijkheid tot God tot haar recht kwam, moest echter in het Romeinsche staatsleven wel aanleiding geven tot botsingen.

De Staat van zijne zijde gevoelde zich tegenover de goden verplicht den Staatsgodsdienst te handhaven, want daarvan was zijn welzijn afhankelijk; aan den anderen kant beschouwden de Christenen de vereering der Staatsidee, belichaamd in den Keizer, die in zich alle burgerlijke en geestelijke macht op aarde vereenigde, als afgoderij en bijgeloof. Het Christendom predikte een individueele betrekking met God en loochende het recht van den Staat om een bepaalde godsvereering voor te schrijven. Daardoor werd echter eigenlijk de grondslag der Romeinsche heerschappij aangetast, die zoo nauw met de goden verbonden was.

In het tijdperk der onderdrukking konden de kleine gemeenten zich dan ook slechts zeer in 't geheim staande houden, en in Rome was eene *begrafenisvereeniging* de eenige vorm waaronder de Christenen tezamen mochten komen.

---

1) 1 Petr. 2, 13—17.
2) Hand. 12, 1—17.
3) GEFFCKEN, *Staat und Kirche*. S. 54.
4) Hand. 4, 19; 5, 29.

De geloofsgenooten constitueerden zich plaatselijk nàar het voorbeeld der Synagogen, onder *Presbyters* en *Diakenen*, waarvan velen nog door de apostelen waren aangesteld. Bij grootere uitbreiding werd al spoedig aan één der presbyters de algemeene ἐπισκοπή toevertrouwd (om splitsingen te voorkomen, zegt Hieronym. Ep. 101 ad Evang.). Deze 3 ambten van *bisschop*, *presbyter* en *diaken* vond men in het midden der 2e eeuw schier in alle gemeenten [1]). De bisschop kreeg nu ook het leerambt in handen, en terwijl hij tevens de gemeente begon te vertegenwoordigen, werd hij als vanzelf bekleed met het gezag, dat de apostelen, profeten en leeraars hadden bezeten, zonder dat een ander menschelijk gezag boven hen stond. Op dezen grondslag is het katholieke bisschopsambt verder opgebouwd. Heilloos werkte de daarbij opkomende gedachte, dat de ambtsdragers een *aparten stand* vormden door de ordinatio, met bizondere gaven toegerust; zoo kwam de scheiding op van den *clerus* (het erfdeel God) en de *laici*, het volk [2]). De kerkidee zelf wies van 2 zijden, n.l. door de uitbreiding der gemeenten, waardoor diocesen en kerkel. provincies ontstonden, andererzijds door het bewustzijn, dat de geloovigen over de geheele wereld bij elkander behoorden en de eene algemeene Christelijke kerk uit de gemeenschap der heiligen bestond [3]). Het kenmerk der Chr. kerk tegenover de buitenwereld was de *geloofsbelijdenis*, zoodat de kerk werd de *belijdende gemeente* [4]). Deze kreeg steeds vaster vormen in eeredienst en kerkelijke tucht, werd een *empirisch begrensde grootheid* en heette apostolisch en katholiek [5]), en zij

---

1) Vg. RUD. SOHM, *Kirchenrecht*, Leipzig 1892, I. § 9. Dr. J. A. CRAMER, *Geschiedenis van de eerste zes eeuwen der Christelijke Kerk*, Utrecht 1897, bl. 41. H. GEFFCKEN, a. a. O., S. 72 ff.

2) Vooral door CYPRIANUS uitgewerkt, cf. ep. 66, 8 „ecclesia plebs sacerdoti adunata et pastori suo grex adhaerens, unde scire debes episcopum in ecclesia esse, et ecclesiam in episcopo, et si quis cum episcopo non sit, in ecclesia non esse"; de unitate ecclesiae c. 17 „qui se a *cleri* eius et *plebis* societati secernit." (LOOFS. D. G.[3] § 29, 3).

3) IRENAEUS c. haer. III. 3 „ecclesiam, hoc est eos qui undique sunt fideles", ja reeds Ignatius Smyrn. 8, 2 p. 109 (ed. maj. Gebh. Harn. et Zahn 1876, *ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω· ὥσπερ ὅπου ἂν ᾖ ὁ Χριστὸς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία.*

4) TERTULLIANUS, de spectac. 4, p. 12: aquam ingressi christianam fidem in legis suae verba profitemur.

5) IRENAEUS I 10, 1: *καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης . . . διεσπαρμένη*. LOOFS, D. G.[3]. S. 89.

verbond als zoodanig alle christenen, die stonden op het fundament der *Regula fidei*, het *bisschoppelijk ambt* en den *Kanon des N. T.* [1]).

In aanraking met de wereld en den Romeinschen Staat, door de vervolgingen maar ook door ervaringen in eigen boezem, moest men er toe komen de theoretische kerk van die in de practijk te onderscheiden, het wezen der kerk van hare verschijning in de wereld, maar vóór Augustinus komt dat niet tot duidelijke formuleering, omdat de officieele kerk tegenover de Montanisten de bewering volhield dat in haar het wezen en de verschijning elkander dekten, terwijl Cyprianus ook tegenover de Novatianen de bisschopskerk voor de eenige kerk verklaarde [2]).

Buiten haar is geen heil [3]), immers, „habere non potest deum patrem, qui ecclesiam non habet matrem" [4]); zij rust op de eenheid van het episcopaat, dat zijn toppunt vindt in de cathedra Petri [5]).

In de eerste 2 eeuwen bepaalde zich de tegenstand der Romeinsche overheid meestal tot locale edicten, waarmede zij wel meende het dreigende gevaar te kunnen bezweren [6]).

Eerst met keizer Decius (249) begon de eerste systematische vervolging der Christenen, en wel uit enthousiasme voor de oud-Romeinsche staatsidee, die onvereenigbaar was gebleken met het universalistisch karakter van het Christendom. Wie den Staatsgoden niet offerde, werd zwaar gestraft, de bisschoppen met den dood [7]). De edicten van Valerianus (254–260) overtroffen die van Decius nog in hardheid en brachten de 2e officieele vervolging met zich. Toch had het Christendom reeds te diepen wortel in het volksleven geslagen en was aan den anderen kant het Heidendom

---

1) Vg. A. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* 2. Freiburg i. B. 1890. I 287 vv.; Loofs, D. G., § 19.

2) Cyprianus. Ep. 55, 24 „quisquis ille est et qualiscunque est, Christianus non est, qui in Christi ecclesia non est . . . . qui nec fraternam caritatem nec ecclesiasticam unitatem tenuit (vg. R. Seeberg, *Begriff der christlichen Kirche*, Erlangen 1885, S. 36).

3) Cypr. ep. 73, 21.

4) Cypr. de unit. eccl. 6.

5) De unit. eccl. 5 noemt Cyprianus de gemeente te Rome ecclesiae catholicae radix et matrix.

6) Volgens het edict van Trajanus aan Plinius was het Christen-zijn wel strafbaar, doch behoefde niet opzettelijk te worden bestreden.

7) Vg. Cramer, *Gesch. v. d. eerste 6 eeuwen* § 43.

te zeer verzwakt, dan dat deze verhouding lang zou kunnen voortduren.

Het zuurdeeg des Evangelies had waarlijk niet vergeefs gewerkt, en reeds het driekeizeredict van 311 schonk algemeene godsdienstvrijheid, terwijl een gansch nieuw tijdperk aanbrak toen Constantijn de Groote als „beschermer des Christendoms" zijn tegenstander Maxentius in 312 vernietigd had. Om politieke redenen verklaarde hij het Christendom tot 2den staatsgodsdienst, welks invloed dientengevolge op het staatswezen hand over hand toenam [1]). De geestelijkheid kreeg bijzondere voorrechten, terwijl alle kerkelijke goederen werden teruggegeven en vele schenkingen werden gedaan; aan den clerus werd eigen jurisdictie verzekerd. Door deze verwereldlijking, waarbij het aantal Christenen buitengewoon sterk wies, nam het geestelijk gehalte even sterk af, en verkreeg de Christelijke kerk allengs de plaats, welke de Romeinsche Staatsgodsdienst voor haar ontruimd had. De keizer besliste over het bijeenkomen van oecumenische en andere synoden, en wist dáár meest zijn wil door te zetten. Bij hem berustte ook de hoogste wetgevende macht en de opperste rechtspraak in alle inwendige aangelegenheden [2]). Zoo werd de vereeniging van Kerk en Staat onder leiding van den laatste een voldongen feit, dat geheel in strijd was met den geestelijken aard der Christelijke kerk, en vroeg of laat een reactie moest te voorschijn roepen.

Monnikendom en ascese ijverden van kerkelijke zijde, terwijl keizer Valentianus II onder den invloed van Ambrosius van Milaan verklaarde zich door den christelijken godsdienst te willen laten leiden, en erkende dat het episcopaat als vertegenwoordigende de zuiverste traditie, de eenig ware interpretatie kon geven van den wil Gods [3]). De invloed van de kerk op den christelijken keizer werd nu steeds meer overwegend, en deze strafte elke afwijking van de orthodoxe leer; omgekeerd bleven tot de 9de eeuw toe de synodale besluiten bindend voor de Kerk zoowel als voor den Staat. Dit geldt voornamelijk van het *West*-Romeinsche rijk, waar de Hierarchie zich tengevolge van het eigenaardig volkskarakter en de zelfstandigheid der kerkelijke instellingen, als vrije macht naast den Staat wist te handhaven.

---

1) Cramer a. w. § 44.
2) Cramer, bl. 225.
3) id. a. w. § 50.

In het *Oosten* ging de Kerk schier geheel in den Staat op, mede tengevolge van de grootere afhankelijkheid der bisschoppen van den Keizer.

Augustinus [1]) moet nu worden genoemd, die met zijn Kerkbegrip alle volgende eeuwen heeft beheerscht. Zijne gedachten over de verhouding van Kerk en Staat heeft hij uitvoerig neergelegd in De Civitate Dei libri XXII [2]). Daarin stelt hij de 2 civitates tegenover elkander. De Civitas *coelestis* is ident met het Koninkrijk Gods, dat, van eeuwigheid bestaande, in den tijd met Abel begint [3]) en zich geleidelijk uitbreidt langs de lijn der patriarchen, richters, koningen en profeten van Israël tot op Christus, met wien de Christelijke Kerk de erfenis van het Godsvolk aanvaardt. — De eigenlijke Kerk is de *communio sanctorum* [4]), waarop de epitheta, die de H. Schrift aan de gemeente geeft, van toepassing zijn. Haar kenmerken zijn de *Spiritus sanctus* en de *caritas* [5]), die door God aan zijn vast getal uitverkorenen worden meegedeeld [6]). Deze onzichtbare gemeenschap [7]) bevindt zich in het milieu der zichtbare Katholieke kerk in de verhouding als van in- en uitwendige mensch. In de zichtbare kerk, wier kenteekenen zijn de Sacramenten en het Woord Gods, zijn kaf en koren te zamen, daarin heeft men te onderscheiden, degenen die in het huis zijn en de huisgenooten [8]). Eerst de Kerk der toekomst in het Mille-

---

1) Vg. H. GEFFCKEN, St. u. K. FR. JUL. STAHL, Philosophie des Rechts. I. II. 1. CRAMER, Gesch. der eerste 6 eeuwen, § 66.

2) Opp. Aug. ed. Veneti [3]. Bassani.

3) De Civ. dei XIV, 1, 2.

4) Omnes fideles, non solum qui modo sunt, sed et qui ante nos fuerunt, et jam dormierunt, et qui post nos futuri sunt (enarr. in psalm. 126, 3). De unitate eccl. c. 22 (XII, 479, ed. Veneti [3]. Bassani): Nec regenerati spiritualiter in corpus et membra Christi coaedificentur nisi boni; profecto in *istis bonis est illa ecclesia*, cui dicitur: Sicut lilium etc.

5) c. Cresc. II, c. 13 (XII, 527).

6) De Corrept. et grat., c. 13 (XIV, 949) . . . . qui praedestinati sunt in regnum Dei, quorum ita certus est *numerus*, ut nec addatur eis quisquam nec minuatur ex eis.

7) In de Bapt. III, c. 19 (XII, col. 154) heet het van de pseudo- en antichristenen: quum *intus videntur*, ab illa *invisibili* caritatis compage separati sunt.

8) De Bapt. VII, c. 51. Alios autem ita dici in domo ut non pertineant ad compagem domus nec ad societatem fructiferae pacificaeque justitiae sed sicut esse palea dicitur in frumentis.

nium zal geheel zuiver zijn en enkel uit geloovigen bestaan [1]). Al is er nu wel een Corpus Domini verum atque permixtum of verum atque simulatum [2]), de zichtbare Katholieke Kerk is toch het noodzakelijk middel tot de zaligheid, want zonder doop komt niemand in het Godsrijk, en dit sacrament kan alleen de Katholieke Kerk uitdeelen [3]).

Daartegenover heeft zich in steeds scherper tegenstelling ontwikkeld de *Civitas terrena*, oorspronkelijk het Rijk des Boozen (der gevallen engelen, lib. XI), dat met Kain op aarde zijn aanvang heeft genomen (lib. XV, 5), en groot en machtig is geworden in de verschillende wereldrijken, inzonderheid die der Assyriërs, Perzen, Grieken en Romeinen [4]). In dit Romeinsche Rijk ziet Augustinus ten slotte die civitas terrena belichaamd, niet alsof dit enkel een product des Boozen ware, maar de Staat q.t. berust op de door de zonde veroorzaakte tegenstelling van heerschers en beheerschten (XIX, 15). Als zoodanig staat de Staat tegenover het Godsrijk, maar in het wereldplan Gods is zijn taak den aardschen vrede te handhaven en voorts dienstbaar te zijn aan de belangen van de Civitas Dei. (Daarom heeft men ook den Staat in aardsche dingen te gehoorzamen en zijn welzijn te bevorderen, XIX, 26). In zichzelf is dus de Staat een zuiver aardsche instelling, waarmede de hemelschgezinden zich niet hebben in te laten; het is eigenlijk een noodhulp, die God gebruikt om de zonde te beteugelen tot bij tijd en wijle Christus de heerschappij over de aarde zelf ter hand neemt. Wil dus de Staat werkelijk van beteekenis zijn, dan heeft hij de Kerk te steunen [5]), ook door de ketterij te straffen en den waren godsdienst te handhaven. Immers de dwang

---

1) De Civ. d. XV, 1.

2) De doctr. Christ. III, 32. c. Tichonium.

3) De Corrept. et grat., c. 7, waar van de doop van kleine kinderen wordt gezegd: Et per hoc lavacrum introducit in regnum . . . . sine illa sacramento nemo intrat in regnum Dei.

4) Lib XVIII, 2, 1: Inter plurima regna terrarum, in quae terrenae utilitatis vel cupiditatis est divisa societas, quam civitatem mundi hujus universali vocabulo nuncupamus, duo regna cernimus longe caeteris provenisse clariora, Assyriorum primum, deinde Romanorum.

5) Ook de Vorsten zijn burgers van de civitas dei, „si suam potestatem ad dei cultum maxime dilatandum majestati eius famulam faciunt" (V, 24).

tot het goede is zeer heilzaam [1]), en ook Christus heeft de wisselaars met geweld uit den tempel verdreven [2]).

Door deze voorstelling ontneemt Augustinus dus aan den Staat zijn eigen zelfstandige sfeer en berooft hij de natuurlijke instellingen en verrichtingen van het aardsche leven van hun goddelijk karakter, „en de beteekenis van den Staat is niet die, dat hij zijn eigen taak zal vervullen, maar slechts de kerk voor de hare te hulp komen'' [3]).

Hiermee is voor de Middeleeuwen het uitgangspunt aangegeven van beider verhouding. De hierarchische Kerk wil zich als een theocratisch wereldrijk gaan inrichten, een staat op zichzelven, waaraan de wereldlijke heerschappij geheel ondergeschikt is.

In de practijk was voorshands nog geen sprake van doorvoering, en behielden de vorsten ook na den val van het W. Romeinsche Rijk de opperhoogheid in de Kerk, maar toch, al had de geestelijkheid geen wereldlijke strafmiddelen, de *excommunicatie* had gewoonlijk veel meer beteekenis dan gene zouden gehad hebben, terwijl in de bisdommen, waarin zij de meeste bezittingen had, hare machtsuitoefening schier onbeperkt was [4]).

De hierarchische inrichting der Katholieke kerk had intusschen al meer en meer haar beslag gekregen, waartoe Roomsche bisschoppen als Leo I en Gregorius de Groote niet weinig hadden meegewerkt. Het Roomsche primaat vond steeds minder tegenstand, en toen met de kerstening der Germaansche stammen nieuwe volken de Katholieke kerk werden binnengevoerd, zagen deze vanzelf

1) Deze gedachte ook bij Calvijn. Vg. o.a. Comm. in Acta apost., c. XVIII, 12—14. Calv. Opp., Ed. Baum, Cunitz, Reuss, Tom. XLVIII, p. 431.

2) De zichtbare Katholieke Kerk, waarin de priesterschap de bemiddeling met God bewerkstelligt, is hem de eenige heilsinrichting. Vg. Ep. 141, al. 152, § 5: Quisquis ergo ab hac catholica ecclesia fuerit separatus, quantumlibet laudabiliter vivere se existimat, hoc ipso scelere, quod a Christi unitate disjunctus est, non habebit vitam, sed ira Dei manet super eum.

3) Vg. Fr. Stahl, *Geschichte der Rechtsphilosophie* I, S. 54. Stahl zegt ten slotte, a. a. O. S. 55: Dagegen die selbstständige Bedeutung des Staats vorausgesetzt, ist sein Zusammenhang mit der Kirche, den Augustinus aussprach, eine unzerstörbare Wahrheit, die sich von dort an bis zu dieser Stunde unter den christlichen Völkern erprobt hat, und zu dieser Zeit nur deshalb angefochten wird, weil die Völker nicht mehr in gleicher Lebendigkeit vom christlichen Glauben durchdrungen sind.

4) Vg. hetgeen Geffcken, St. u. K., Kap. 8, aanhaalt uit Roth, *Benefizialwesen*, over de bezittingen der kerk in Gallië.

in den Roomschen bisschop het door God aangestelde hoofd der Kerk.

Wat den loop der gebeurtenissen betreft, Karel Martel slaagde er in grootere eenheid in het Frankische Rijk te verkrijgen, en ook de bisschoppen beschouwde hij als koninklijke ambtenaren, die hij kon aanstellen en afzetten. Daartegenover stond, dat de bisschoppen van Austrasië en Neustrië zich aan de Roomsch-katholieke Kerkorde onderwierpen, en de besluiten van het Concilium Germanicum (742) en dat van Soissons tot Rijkswetten werden verheven. In zake de Kerkelijke goederen kwam onder Karloman en Pepijn het eerst het beginsel op van saecularisatie, waarbij in geval van nood de Staat vrije beschikking had over de bezittingen der kerk, mits er genoeg overbleef voor kerkelijke behoeften; maar ten andere werd door Pepijn's zoogenaamde Restitutio van Constantijn's Schenking aan den Paus, de Kerkelijke Staat bevestigd en trad de Paus officiëel in de rij der wereldlijke vorsten. Paus en Keizer vertegenwoordigden nu de twee machten, die in de eeuwen tot aan de Reformatie om de hegemonie zouden kampen.

Karel de Groote streefde naar een min of meer theocratische staatsinrichting, getuige zijn woord [1]): ,,Staat en Kerk vloeien tezamen en zoo heeft de Staat onder zijn opperhoofd den Keizer, de hoogste taak de aardsche dingen tot Gods eer op te lossen". De Keizer hield dientengevolge de beslissing van alle zaken in hoogste instantie aan zich.

De Paus had zijne erkenning af te wachten van den Keizer, maar omgekeerd ontving de Keizer zijn zalving van den Paus.

En de Kerk rustte ook niet, maar deed in de 9e eeuw een kolossale schrede voorwaarts door de vaststelling der *Pseudo-Isidorische verzameling van decretalen*, welker bedoeling was: volle onafhankelijkheid der geestelijke macht van allen leekeninvloed en haar algeheele emancipatie als oud-kerkelijke traditie; en de erkenning van een verzameling van onechte *Capitulariën van Benedictus Levita*, waarmee tot kerkrechtelijke leer verheven werd dat geen synodale beslissing geldig was zonder toestemming van den Paus, terwijl deze uitspraak finaal zou zijn; de Roomsche bisschop werd tevens beschouwd als bisschop der gansche Kerk.

Maar deze uitingen stonden niet op zichzelf; hier was niet enkel

---

1) Rettberg, *Deutsche Kirchengeschichte*, I, S. 432. bij Geffcken.

zelfzuchtige politiek in het spel. Hun streven was de grondslag van de grootsche en verheven gedachte der Middeleeuwen en berustte ook zelf op een hoog idealisme. De Middeleeuwen hebben het trachten te belichamen: één groot Pauselijk-Keizerrijk, dat alle heerschappij op aarde zou omvatten als symbool van het Godsrijk [1]). De *Theocratie* was het ideaal, en Paus en Keizer stelden zich te weer om haar naar eigen opvatting en met de overwegende macht naar hun zijde te realiseeren. Deze gedachte was eensdeels een gevolg van den invloed van Aristoteles, in verband met het „kosmologisch bewijs" voor het bestaan van God, waarbij alle heerschappij aan God als „primum movens" werd toegekend, anderdeels een nadere uitwerking van de Augustijnsche beschouwing, welke de wereldlijke macht aan de geestelijke ondergeschikt maakte en haar enkel om der zonde wille noodzakelijk noemde, met deze belangrijke wijziging intusschen, dat de Staat niet opgevat werd als een uitsluitend aardsch rijk zonder eigen hooger doel, maar als de realiseering van het Godsrijk naar ééne zijde heen [2]).

Reeds Bernard van Clairveaux (1146) vatte de woorden over de *twee Zwaarden*, Luk. 22, 36. 38., zinnebeeldig op, (Epist. ad Eugen. 256), met dien verstande, dat beide machten in de hand des pausen berustten, maar deze het wereldlijk zwaard door den keizer moest laten hanteeren [3]). De algemeene voorstelling, zoowel bij Thomas Aquinas (Summa theologiae, de regimine principum) als bij Dante Alighieri (De Monarchia) en Willem Occam (Dialogus) en anderen is, dat God deze twee Zwaarden, het geestelijke en het wereldlijke, aan de Christenheid heeft gegeven, het eerste aan

---

1) Vg. ENGELBERT, abt v. Admont, † 1331, in: *De ortu, progressu et fine Romani Imperii* (gecit. door GEFFCKEN): „Una est sola respublica totius populi Christiani, ergo de necessitate erit et unus solus princeps et rex illius reipublicae, statutus et stabilitus ad ipsius fidei et populi christiani dilatationem et defensionem".

2) Het karakteristieke in de Middeleeuwsche staatsleer is de erkenning van den *persoonlijken wil Gods* ten opzichte van het wereldbestuur. Het is niet enkel de Staat in abstractie, die door een hoogere macht bepaald, maar de historische toestand en ontwikkeling is een gevolg van een goddelijk willen. Dit beginsel heeft hier nog den vorm eener *theocratische* beschouwing, d.w.z. men gelooft aan een directe inwerking en besturing Gods, waardoor de Kerk en Staat zoo ingericht zijn en beide hun autoriteit direct aan God ontleenen. (Vgl. FR. JUL. STAHL, *Phil. d. Rechts*, I, 2e B., 2e Abschn.). cf. GREGORIUS VII, beelden van zon en maan. *Registrum* (ed. JAFFÉ, Berlin 1865), VII, 25.

3) K. R. HAGENBACH, *De ontwikkelingsgeschiedenis der christelijke leerstukken*, vert. door J. QUAST, Utrecht 1896, § 187.

den Paus, het tweede aan den keizer, en dat God door deze beide op aarde regeert. Tot zoover is men eenstemmig; verschil is er echter omtrent de verhouding dezer Zwaarden. Thomas vertegenwoordigt de streng kerkelijke opvatting van de ondergeschiktheid der wereldlijke en tijdelijke macht aan de geestelijke en eeuwige (vg. Summa th. III, 10). De pauselijke macht is onmiddellijk van God; hij is het hoofd der Christenheid, de stedehouder Gods, en heeft als zoodanig het wereldlijk zwaard aan den keizer toevertrouwd. Op dezen grond rust dan de rechtmatigheid van het staatsgezag[1]).

Volgens Willem Occam daarentegen zijn de geestelijke en de wereldlijke sfeer gansch verschillend van natuur, het keizerdom staat onafhankelijk en gelijk met het pausdom, doch beide hebben hun wortel in God. Occam is het die het recht der historische ontwikkeling, de autonomie der gemeenten en de christelijke vrijheid postuleert, zooals geen ander in de Middeleeuwen. Zijn invloed op Luther is onmiskenbaar[2]).

Sinds Gregorius VII door verbod van *leekeninvestituur* en de doorvoering van het *coelibaat* de kerk hoe langer hoe meer onafhankelijk zocht te maken[3]), en Innocentius III dorst te beweren: „Dominus Petro non solum universam ecclesiam sed totum reliquit saeculum ad gubernandum" [4]), had het pausdom zijn hoogtepunt in de verwezenlijking van de idee der universale monarchie wel bereikt [5]). Bonifacius VIII zat nog bij gelegenheid van het Jubileum in 1300 als stedehouder Gods met het zwaard omgord en met de kroon op het hoofd

---

[1]) Opmerkelijk is nu de onderscheiding, welke DANTE in zijn *De Monarchia* III, 4 (ed. altera emend. per CAR. WITTE, 1874, p. 102 s.) maakt naar aanleiding van de gangbare vergelijking van het geestelijk en wereldlijk gezag met de zon en de maan: Wat het esse, de virtus en de operatio betreft, is de maan zelfstandig, „sed quantum ad *melius* et virtuosius *operandum*, recipit aliquid a Sole" . . . . „Sic ergo dico, quod regnum temporale non recipit *esse* a spirituali, nec *virtutem*, quae est eius auctoritas, nec etiam *operationem* simpliciter; sed bene ab eo recipit, ut *virtuosius* operetur per lucem gratiae, quam in coelo et in terra benedictio summi Pontificis infundit illi".

[2]) HERZOGS, R. E.[2]. Art. OCKAM, Bd. X, 693. Vg. STAHL, a. a. O., S. 65.

[3]) Eind van den strijd in het Wormser concordaat van 1122: Transactio inter Calixtum II et Heinricum V, apud Schmauss, Corp. jur. publ., I, 2.

[4]) Door GEFFCKEN aangehaald uit Lib. II, Ep. 209, ad Patriarchum Constant.

[5]) Van de 12e tot de 16e eeuw bleef intusschen het *Decretum Gratiani* gelden als bron van publiek- en privaatrecht, waarin de Kerk boven alle machten der aarde verheven en de Paus tot haar monarch gemaakt werd.

op zijnen troon, en verkondigde in de bul „Unam Sanctam" v. 1302: „Porro subesse Romano pontifici omnem humanam creaturam declaramus", maar de grondslagen der pauselijke macht waren reeds ondermijnd door hare verwereldlijking. In verschillende landen trokken de vorsten de opperhoogheid geheel aan zich of beperkten des pausen invloed in wereldlijke zaken zooveel mogelijk, terwijl men er zeer toe geneigd was het gezag van een concilie boven dat van den paus te stellen [1]). Overal ontstonden *Landskerken*, die onderworpen waren aan de hoogheid en het toezicht der regeering in zake wetgeving, rechtspraak en beheer, en de tijd was niet ver meer, dat de Staat, den kerkelijken leiband ontwassen, eigen wegen zou gaan.

De Katholieke Kerk had in de zichtbaarheid willen realiseeren het Koninkrijk Gods op aarde, en had daarom aanspraak gemaakt op alle macht. Maar *uitwendig* miste zij de gaven om blijvend de leiding aan te geven bij den ontwikkelingsgang der volken, zoodat deze haakten naar eene emancipatie, *inwendig* had zij door haar formalisme hare geestelijke kracht ingeboet en, door de goede werken te prediken ten koste van het geloof, de rechtvaardiging ter wille eener ascetische heiligmaking verwaarloosd. Daardoor voldeed zij niet meer aan de geestelijke behoeften der menschheid en was zij zelve de schuld, dat het religieuse leven voldoening zocht buiten de kerk, en de Reformatie werd voorbereid. Zoo stond een afval van de Middeleeuwsche kerk voor de deur: de bewegende ideeën dier eeuwen waren uitgeleefd, en de Kerk had haar leven, de religie, verloren.

Toen verwekte God een man, die, uitsprekende wat in talrijke kringen der maatschappij gevoeld werd, in het Evangelie zelf de bevrediging vond voor de behoefte der ziel aan waarachtige verlossing. Zoodra Luther [2]) het licht was opgerezen door de openbaring van de „rechtvaardiging door het geloof alleen aan de genade Gods in Christus", en zich allengs al zijne gedachten ontwikkelden op den vruchtbaren bodem der directe persoonlijke betrekking tusschen den verlosten zondaar en zijn God, brak zich ook een

---

[1]) Vg. de Clarendonsche artt. (1164) en de Magna Charta (1215) in Engeland, de Pragmatieke Sanctie v. 1269 in Frankrijk, de bevestiging der Gallicaansche vrijheden bij het verdrag te Bourges in 1438.

[2]) Geffcken, a. a. O., Kap. 11. R. Seeberg, *Der Begriff der christl. Kirche.*

nieuwe wereldbeschouwing baan. De Middeleeuwsche voorstelling heeft thans afgedaan, als zou al het natuurlijke behooren tot het rijk des Boozen en in wereldontvluchting de weg tot heiligheid gegeven zijn, en zoowel op kerkelijk als op staatkundig gebied herstelt hij het recht der natuurlijke ordeningen als door God gewild [1]).

De mensch wordt persoonlijk door God gerechtvaardigd, daarmee valt de Roomsche hierarchie als bemiddelaarster tusschen God en mensch. Een ieder is zichzelf een priester, en als zoodanig zijn alle geloovigen ,,geestelijken''. Reeds in 1520 spreekt hij aangaande de kerk als zijn overtuiging uit, dat de Christenheid ,,eine Versammlung aller Christgläubigen auf Erden'' [2]) is, dus een geestelijke gemeenschap.

Doch aangezien ook een andere beteekenis aan het woord *Kerk* wordt gegeven, verklaart Luther [3]): ,,Darum um mehren Vorstandes und der Kurz willen, wollen wir die *zwo* Kirchen nennen mit unterscheidlichen Namen. Die erste, die naturlich grundlich, wesentlich und wahrhaftig ist, wollen wir heissen eine geistliche innerliche Christenheit. Die andere, die gemacht und äusserlich ist, wollen wir heissen eine leibliche äusserliche Christenheit: nit dass wir sie von einander scheiden wollen, sondern zugleich, als wenn ich von einem Menschen rede und ihn nach der Seelen einen geistlichen, nach dem Leib einen leiblichen Menschen nenne oder wie die Apostel pflegen innerlichen und äusserlichen Menschen zu nennen''.

De eerstbedoelde Kerk is vanzelf *onzichtbaar* als voorwerp des geloofs [4]). Hare kenmerken zijn: ,,Taufe, Sakrament, Evangelium, und nit Rom, dies oder das Ort, denn wo die Taufe und das Evangelium ist, soll niemand zweifeln es seien Heilige da und solltens gleich eitel Kind in der Wiegen sein'' [5]). Daar nu de onzichtbare kerk in de *zichtbare* tot uitdrukking komt,

---

[1]) Vg. STAHL, *Gesch. d. Rechtsph.*, I, S. 74, waar hij het werk der Reformatie met betrekking tot den socialen toestand noemt: die Zerstörung des theokratischen Charakters; zie hierboven bl. 22 noot 2.

[2]) LUTHERS WERKE, Erlanger Ausg., Bd. 27, S. 96 ff.

[3]) Ib. S. 102.

[4]) Vg. het desbetreffende art. in de Apostol. Geloofsbelijdenis. Hebr. 11 : 1 zegt het reeds: wat men gelooft, dat ziet men niet (L. W. Erl. Bd. 27, S. 107).

[5]) a. a. O. S. 108.

evenals 's menschen ziel in zijn lichaam, zoo behoort men ook tot de laatste toe te treden, welke dezelfde Sacramenten heeft als de eerstgenoemde [1]). Van God gegeven tot heil der menschheid, noemt Luther haar (Gr. Katech. Müller S. 455). „Gemeine in der Welt, welche ist die Mutter, so einen jeglichen Christen zeuget und trägt durch das Wort Gottes".

Hoewel dan ook empirisch gelijk een akker, waarop tarwe en onkruid groeit („In der Kirche sind allezeit Böse und Gute unter einander gemenget") [2]), is de Kerk metterdaad *het Godsrijk* in zijn ontwikkeling in den tijd, zooals Luther dàn ook zegt: „Solch Himmelreich fähet hienieden auf Erden an und heisset mit einem andern Namen die christliche Kirche hier auf Erden, da Gott durch sein Wort und seinen Geist inne regieret." [3]). De zuivere prediking des evangelies is dus voor Luther het kenteeken voor de uitwendige eenheid der kerk.

Wat den *Staat* aangaat, Luther erkent zijne natuurlijke onafhankelijkheid als ordening Gods, zij het dan ook in een eigenaardig verband; hierin openbaart zich nog de doorwerking der Middeleeuwsche denkbeelden. Het „Corpus Christianum" van Luther is, wat wij zouden noemen, de „Christelijke Staat" [4]). Staat en Kerk zijn eene éénheid, samen zoowel van geestelijk als van tijdelijk karakter, maar deze eenheid openbaart zich in drie machten of Status: *Status politicus*, *Status ecclesiasticus* en *Status oeconomicus*. Aller doel is de bevestiging van het koninkrijk Gods op aarde met

---

1) In de onzichtbare kerk worden de genademiddelen echter innerlijk door het geloof aanvaard. Hier ligt ook de samenhang tusschen beide „kerken", die bij AUGUSTINUS nog ontbreekt. Prof. SEEBERG drukt verschil en overeenkomst aldus uit in: *Der Begriff der christl. Kirche*, I, S. 92. „Sie (die Kirche) ist sichtbar, denn ihres Daseins Grund trägt sichtbare Form und sichtbar stellen ihre Glieder sich dar, sie ist unsichtbar, denn nur der Glaube kann aus der Existenz jener sichtbaren Funktionen, wie sie von menschlicher Schwäche und Sünde umhüllt und umgeben sind, den Schluss auf die Existenz eines Volkes Gottes machen".

Over de noodzakelijkheid tot de kerk te behooren, zie Erl. A. Bd. 10, 162, over de aanraking met Chr. door de gemeenschap der kerk: „darum wer Christum finden soll, der muss die Kirche am ersten finden . . . . denn ausser der christlichen Kirche ist keine Warheit, kein Christus, keine Seligkeit".

2) Zie op Joh. 15, bij KIRCHNER's Thesaurus, fol. 282*b*, aangehaald door SEEBERG, a. a. O., S. 20.

3) L. W. Erl. Ausg, 5, 231.

4) Vg. LUTHERS *An den christlichen Adel deutscher Nation.*

de middelen en gaven die God aan elk heeft gegeven, en samen vormen zij dat groot organisme, dat men de Christenheid noemt [1]). Het spreekt dus vanzelf, dat Luther in zijn „An den christlichen Adel deutscher Nation" het doel van den Staat ook geestelijk noemt, zoodat de Vorst des lands over het geheel en de verschillende overheden in de plaatselijke gemeenten te waken hebben voor de zuivere leer en den waren cultus, en alle valsche leer hebben te bestrijden. Dit heet volstrekt geen ingrijpen op het gebied der kerk, want het betreft het jus circa sacra, dat een deel uitmaakt van het gebied der overheid [2]). Maar deze overheid zij dan ook *christelijk* in dien zin, dat zij de kerkelijke belijdenis aanvaardt en zich aan het woord van God als volstrekt richtsnoer houdt; voorts bepale zij zich tot de uitwendige regeering der kerk, en neme geen besluiten van gewicht zonder vooraf het *Consistorium* te hebben geraadpleegd [3]).

De *Augsburgsche Confessie* spreekt aldus over de „verhouding van Kerk en Staat" (II, 7): „Also darf man geistliche und bürgerliche Gewalt nicht vermischen. Die geistliche had den Auftrag das Evangelium zu lehren und die Sacramente zu verwalten. Sie soll sich nicht in ein ander Amt hineindrängen, nicht die weltlichen Regierungen übertragen, nicht die Gesetze der Obrigkeiten abschaffen, nicht den gesetzmäszigen Gehorsam aufheben, nicht das Richten über bürgerliche Anordnungen und Verträge hindern,

---

1) Vg. *l'Idée de l'état et de l'église chez les théologiens luthériens, réformés et modernes*, par le Dr. KARL RIEKER, door J. EUG. CHOISY in de Revue de Theol. et de Philos. Lausanne, juillet 1900.

2) Dit wordt nog duidelijker gezegd in de volgende woorden (L. W. Erl. Ausg. 23, 82): „Das weltliche Regiment hat Gesetz die sich nicht weiter strecken denn über Leib und Gut und was äuszerlich ist auf Erden. Denn über die Seele kann und will Gott niemand lassen regieren, denn sich selbst alleine. — Darumb in den Sachen, die der Seelen Selikeit betreffen, soll nichts denn Gottis Wort gelehret und angenommen werden".

3) Jammer dat dit in 1540 ingestelde Consistorium of Kerkbestuur zijn doel daardoor weldra miste, omdat gewoonlijk meer juristen dan theologen daarin zitting hadden. Door de tijdsomstandigheden werd men ook steeds meer in de armen der overheid gedreven, zoodat het niet te verwonderen is (vg. de Schmalk. artt. bij MÜLLER, S. 339), dat de protestantsche vorsten als *praecipua membra* der leekengemeenten tot *noodbisschoppen* werden aangesteld (zie R. SEEBERG, D. G., II, 321), wat door de theologen dan weer principiëel werd verdedigd. Op den Augsburgschen Godsdienstvrede van 1555 werd de landskerk aan de landsoverheid overgelaten (*cuius regio, illius religio*) en op die wijze de *Staatskerk* officiëel bevestigd.

nicht der Obrigkeit Vorschriften über die Form des Staates geben, da Christus sagt: Mein Reich ist nicht von dieser Welt. Auf diese Weise unterscheiden die Unsern die Aufgaben beider Gewalten und heiszen beide ehren und anerkennen, dasz beide Gottes Wohlthat seien.

Die staatliche Verwaltung behandelt andere Dinge als das Evangelium. Die Obrigkeit vertheidigt nicht die Geister, sondern die Körper und körperliche Dinge gegen offnes Unrecht und zwingt die Menschen mit Schwert und Strafe zur Einhaltung bürgerlicher Gerechtigkeit."

De Luthersche theologen accepteeren dus theoretisch wel degelijk twee verschillende terreinen, zoodat voor de Kerk een eigen gebied gereserveerd blijft en ook de Staat zich slechts door het intermediair der consistorien in kerkelijke zaken mag mengen.

In de practijk verkreeg het onmondige volk door de zorg van het Gouvernement zijn volkskerk en de prediking van het zuivere Evangelie; maar daarmee was ook in beginsel het heft uit handen gegeven, zoodat bij ontchristelijking van het staatsbestuur ook het geestelijk gehalte der kerkelijke ambtdragers daaronder zeer ging lijden, en het *territorialisme* zich in zijn treurige consequentie van caesaropapie en bureaucratie vertoonde.

Zwingli's Kerkbegrip is minder fijn ontwikkeld dan het Luthersche. Bij hem staan zichtbare en onzichtbare kerk nevens elkander zonder hoogere eenheid. Tot de *onzichtbare* kerk behooren alle waarlijk geloovigen, of met zijne woorden [1]: ,,in derselben sind alle frommen christen, die eut bei Gott wesenlich versammlet werdend nach diesem zyt, aber die wyl sy hie ist, so lebt sy allein in der hoffnung und kummt sichtbarlich nümmer zemmen, aber in dem liecht des göttlichen geistes und gloubens ist sy ouch allweg by einandren, das ist aber nit sichtbar". Vg. ook Opp. VIII, p. 380: Invisibilis est autem ecclesia vere credentium . . . . quia solus Deus novit corda, visibilis est autem ea, ad quam nos recipimus, n.l. de kerk, die de deelnemers aan belijdenis en sacrament omvat. De zichtbare kerk is dan een menschelijke vereeniging om God op dezelfe wijze te belijden en te dienen. Uitgaande

---

[1] *Uslegung* Bd. I, S. 201. Van de uitgave zijner werken door M. Schuler u. J. Schulthess, 8 Bde., Zürich 1828—42.

van deze beschouwing der zichtbare kerk, en in tegenstelling met Rome's hierarchie alle geestelijke macht verwerpende, erkende Zwingli, dat de overheid als de wereldlijke macht de eere Gods had te handhaven, en wel door te bestraffen wat zich daartegen verzette en te bevorderen alwat de zuivere verkondiging des Evangelies in de hand kon werken. De geheele kerkorganisatie berustte dientengevolge bij de overheid, terwijl de kerk in haar geestelijke werkzaamheid vrij bleef [1]).

Zoo vertoont ons de Geschiedenis eene worsteling van beide machten om tot zelfstandigheid te geraken, en elk voor zich haar gebied te bepalen, doch een juiste formuleering is nog niet gevonden.

Wij willen thans zien, hoe Calvijn, voortwerkende met de verkregen resultaten, zijne denkbeelden ontwikkelt van de volstrekte onafhankelijkheid van Kerk en Staat, zonder de hoogere eenheid in de Souvereiniteit Gods uit het oog te verliezen.

---

1) In Bern ging dan ook het geheele kerkbestuur van Grooten en Kleinen Raad uit, en in Zürich nam ZWINGLI zelf het lidmaatschap van den Raad aan, om zoodoende Christus meer tot Zijn eer in den lande te brengen.

HOOFDSTUK II.

DE KERK.

§ 1. *Inleidende opmerkingen.*

In den grooten vrijheidsoorlog der 16e eeuw tegen de dwingelandij der Roomsche Kerk op alle gebied, neemt Calvijn een zeer eigenaardige plaats in. Hij wordt genoemd een man van de tweede generatie (Harnack, Seeberg, Loofs), maar daarin ligt juist zijn kracht; want nu staat hij niet meer in de Sturm- und Drangperiode van de eerste decenniën der Reformatorische eeuw, en kan met helderzienden veldheersblik gebruik maken van de overwinningen die reeds behaald zijn en systematisch het geheele plan uiteenzetten, waardoor een gansch nieuwe orde van zaken geboren wordt en het natuurlijke leven zijn oorspronkelijke frischheid en groeikracht herkrijgt. Aan hem danken wij een wereld- en levensbeschouwing, die aan de natuurlijke verhoudingen recht laat wedervaren en het doel verstaat van al het geschapene, n.l. de eere Gods.

Calvijn was een geheel ander persoonlijkheid dan Luther, bij wien het gemoedsleven, en dan Zwingli, bij wien het nuchtere verstand sterker op den voorgrond trad. Hij was de man allereerst van den wil, maar voorgelicht door het verstand, en beide volkomen gesteld in den dienst van God [1]). Wat wonder, dat deze denker, die niet meer de rust voor het hart door de geloofsgerechtigheid behoefde te vermeesteren in harden kamp, maar het Evangelie der genade Gods van anderer lippen mocht vernemen [2]),

---

1) Corpus Reformatorum. Edid. BAUM, CUNITZ, REUSS, Brunsvigae 1864—1894. Calvini Opera. C. R. Tom. XLIII, 738: quid plausibile sit mundo vel odiosum me non latet, sed mihi nihil pluris est quam praescriptam a magistro normam sequi.

2) Uit de 2e verdediging tegen de lasteringen v. J. WESTPHAL blijkt, dat Calvijn reeds vroeg kennis had gemaakt met de geschriften van Luther en Zwingli, maar in 't begin geen vrede kon hebben met hun avondmaalsleer, vg. F. DOUMERGUE, *La jeunesse de Calvin.* Montauban 1899. I 347.

door God werd uitverkoren om de betrekking tusschen God en mensch en der menschen onderling dieper te verstaan en uit te werken voor de practijk des levens.

Bij hem was het niet een uitbarsting op één punt, waar zich alle ontstuimige behoeften van hart en hoofd hadden geconcentreerd zooals bij den monnik te Wittenberg, maar een gelijkmatige voorbereiding en ontwikkeling, zoodat het moment zijner bekeering nog steeds in het duister schuilt [1]).

Geboren den 10[en] Juli 1509 te Noyon in Picardië, waar hij in den omgang met een aanzienlijke familie een goede opvoeding genoot, bezocht hij op 14-jarigen leeftijd het college de la Marche te Parijs, waaraan Cordier verbonden was, en daarna het college de Montaigu tot het maken van dialectische studiën [2]). Uit finantiëele beweegredenen [3]) vond zijn vader het beter, dat de studie der Philosophie plaats maakte voor die in de Rechten, en vanzelf waren daartoe de universiteiten te Orleans en te Bourges aangewezen, waar we hem sinds het einde van 1527 achtereenvolgens aantreffen. Zijne humanistische studiën brachten hem in aanraking met mannen als Melchior Volmar en zijn neef Robert Olivetan, door wien de Duitsche Reformatie met groote belangstelling werd gevolgd. In dienzelfden tijd verwierf ook aan de universiteiten het eigenaardig Protestantisme van Faber Stapulensis grooten aanhang, dat Doumergue in zijn aangehaald werk (I p. 85) aldus beschrijft: „Son caractère était doux, méditatif, comme devait l'être, à soixante-dix-sept ans, celui d'un humaniste mystique. Et son protestantisme a été ce qu'il était lui-même, et ce qu'il devait être à cette époque,

---

1) F. W. KAMPSCHULTE, *Joh. Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf.* Leipzig 1869 Th. I. Bk. 3 K. 1 stelt zijne „subita conversio" in de 2e helft van 1532; A. PIERSON, *Studiën over Kalvijn*, Amst. 1881 I 86, pas in 1534 omdat volgens hem Calvijn's brief over Marg. van Navarre niets bewijst, zie bl. 71 v.; Calvijn zelf zegt in zijn *Resp. ad Sadoletum* a° 1539 (C. R. Calv. Opp. V, 407): *Audiebam ex ore tuo*, non aliam esse veritatis lucem, ad animas nostras in viam vitae dirigendas, quam quae a verbo tuo accenderetur; en Calv. Opp. XXXI, 21 (Introd. ad Psalmos) verhaalt hij: (Deus) animum meum, qui pro aetate nimis obduruerat, *subita conversione* ad docilitatem subegit.

2) DOUMERGUE, *La jeun. d. C.* I 69 merkt hierbij op: Cordier c'était le commencement de l'éducation protestante; Montaigu c'était la fin de l'éducation catholique.

3) cf. C. Opp. XXXI, 21, waar C. zelf deze reden opgeeft; zie ook DOUMERGUE I 115; KAMPSCHULTE I. 3, 1 meent wegens zijn antipathie tegen den clerus.

modéré, conciliant, avec des hésitations et des contradictions dont la double raison étaient l'âge et le mysticisme."

Dat de juridische studiën Calvijn zeer aantrokken, bleek wel uit zijn Commentaar op Seneca's *De clementia*, die hij in 1532 te Parijs uitgaf, en waarin de beginselen van het absolute regeeringssysteem zeer door hem werden gewraakt.

Bleef hij al uitwendig in goede verstandhouding met de Roomsche kerk, de studie der H. Schrift en vooral de omgang met den koopman de la Forge deden hem de groote dwalingen der kerk erkennen, en voor zichzelf vrede vinden in de nieuwe Leer [1]). Spoedig reeds zelf als prediker optredende, moest hij reeds einde 1533 vluchten en doolde hij eenigen tijd in Frankrijk rond; de maanden, welke hij in Angoulême bij den jongen canonicus du Tillet kon doorbrengen, maakte hij zich ten nutte door voorstudiën tot zijn ,,Institutie", die in 1536 te Bazel verscheen, waarheen hij was getrokken om in de eenzaamheid te kunnen studeeren. Gedrongen door de beroeringen, die de vervolgingen in Frankrijk allerwege te voorschijn riepen, trad Calvijn met deze 1e editie der Institutio Religionis Christianae als Reformator op, ,,ut testata esset eorum fides, quos videbam ab impiis et perfidis adulatoribus scelerate proscindi" [2]). Zelf bleef hij nog langen tijd onbekend, maar met dit geschrift was de grondslag gelegd van alle latere ontwikkeling. De edities der volgende jaren waren steeds aanvullingen en uitbreidingen, tot ten laatste de 7e uitgave van 1559, die alle vorige omvatte, de officiëele uitdrukking werd van Calvijns Dogmatiek.

Deze wenschen wij ook ten grondslag te leggen, als wij een beeld trachten te vormen van Calvijns gedachten over Kerk en Staat, waaraan een enkel woord over zijne Theologie en zijn Schriftbeschouwing als het motief en het model voor den bouw, moge voorafgaan.

Het motief en uitgangspunt wijst Calyijn reeds aanstonds aan bij den aanhef zijner Institutie I, 1: ,,Tota fere sapientiae nostrae

---

[1]) Vg. Doumergue, *La jeunesse de C.* I 342 ss., die de oudere opvatting volgt dat C. langzamerhand tot een breuk met de R. kerk is gebracht, en niet zóó, dat hij begin 1533 nog geheel en al katholiek en 1 Nov. 1533 (oratie van Cop) een geharnast protestant zou zijn geweest.

[2]) Calv. Opp. XXXI, 23. Comm. in Libr. Psalm. Praefat., vg. A. Pierson, a. w. bl. 122 v.v.

summa, quae vera demum ac solida sapientia censeri debeat, duabus partibus constat, *Dei cognitione et nostri.*" Gansch ons leven toch hebben we aan God te danken; het behoort dus Hem toe en moet in gehoorzaamheid Hem worden gewijd. Zijn wil zij onze levenswet [1]). Van nature is er reeds een zekere Godskennis in den mensch [2]), die alle voorwendsel van onwetendheid beneemt. Deze kennis moet echter wel onderscheiden worden van hetgeen ons aangaande God in Christus is geopenbaard [3]), maar zij bewijst reeds dat Gods liefde zich tot allen uitstrekt en er een *directe* betrekking tusschen schepsel en Schepper mogelijk is. Deze betrekking is er echter niet om 's menschen, maar om Gods wil, opdat Zijne majesteit tot erkentenis kome en zijn wereldplan door volstrekte gehoorzaamheid ten uitvoer worde gebracht [4]). Maar deels door onwetendheid, deels door boosheid wordt deze natuurlijke kennis van God, die duidelijk is in de samenstelling der wereld en derzelver gedurige regeering [5]), verstikt of bedorven [6]), en de helderste getuigenissen van Gods bestuur zijn niet in staat onze stompzinnigheid te overwinnen [7]).

Er moest dus noodzakelijk een ander hulpmiddel bijkomen om ons te leiden tot den Schepper der wereld, waarom Hij zich aan ons geopenbaard heeft in de *H. Schrift* [8]), zijnde het Woord Gods [9]), hetwelk op schrift is gesteld opdat de Godsspraken, oud-

---

1) Instit. I, 2, 2. Calv. Opp. II 34 s. cf. C. Opp. VI, 39 (Cat. Genev. 1545). In het vervolg wordt de Institutie geciteerd zonder vermelding van de bll. in de C. O. De cursiveering in citaten uit Calvijns werken is steeds van mij.

2) Inst. I, 3, 1.

3) Inst. I, 2, 1: Quia ergo Dominus primum simpliciter creator tam in mundi opificio, quam in generali scripturae doctrina, deinde in Christi facie redemptor apparet, huic duplex emergit eius cognitio. Vg. Dr. A. KUYPER in zijn *Stone-lezingen* over *Het Calvinisme.* Amst. 1900 bl. 42.

4) Calv. Opp. V. 323 (Catech. Genev. 1538) Quum nemo hominum reperiatur, quamlibet barbarus sit, ac toto pectore efferatus, qui non aliquo afficiatur religionis sensu: nos in hunc finem creatos omnes esse constat, ut *maiestatem agnoscamus creatoris nostri*, agnitam suspiciamus, omnique et timore, et amore, et reverentia colamus. . . . . Haec igitur praecipua vitae nostrae cura et sollicitudo sit oportet, Deum quaerere et ad eum omni animi studio adspirare, nec alibi nisi in ipso acquiescere.

5) Inst. I 5, 1.

6) ib. I 4, 1.

7) ib. I 5, 11. 15.

8) ib. I 6, 1.

9) C. O. XVIII, 302.

tijds aan de vaderen gegeven, als de ware leer zouden bewaard blijven [1]). De autoriteit der Schrift hangt volstrekt niet af van onze redeneering of goedkeuring, noch van die der Kerk [2]), „reverentiam sua sibi ultro maiestate conciliat, tunc tamen demum serio nos afficit quum per Spiritum obsignata est cordibus nostris" [3]). Dit getuigenis des H. Geestes wordt alleen verstaan door het *geloof* [4]), maar daardoor hebben wij even volmaakte zekerheid als wanneer God direct tot ons gesproken had [5]). Ja, „de Schrift is een school des H. Geestes, waarin niets wat nuttig en noodig is om te weten wordt voorbijgegaan, en ook niets wordt onderwezen dan wat men behoort te weten" [6]). Dit is Calvijns *formeel* beginsel, (naast de Souvereiniteit Gods als het *materieele*) waaraan hij alles toetst en dat voor hem de norm is geweest voor alle inrichting op kerkelijk en staatkundig terrein. Niet de Schrift is afhankelijk van de autoriteit en de uitlegging der Kerk, maar omgekeerd, de Kerk heeft zich ten allen tijde te schikken naar den Woorde Gods.

De grondslag, waarop de geheele Schrift van O. en N. T. is opgebouwd, is de Wet, en al het verdere is eigenlijk alleen maar verklaring en uitbreiding [7]). Ook de uitspraken der Profeten waren niet zóó nieuw of zij vloeiden uit die wet voort en hadden betrekking op dezelve, terwijl de „Geschiedenissen" ook hun werk zijn, „sed dictante Spiritu sancto compositae" [8]). De ver-

---

1) Inst. I 6, 2.

2) Inst. I 7, 2. Si *fundamentum est ecclesiae* prophetica et apostolica doctrina, suam huic certitudinem ante constare oportet, quam illa exstare incipiat.

3) Inst. I 7, 5; cf. ib.: illius ergo virtute illuminati, iam non aut nostro, aut aliorum iudicio credimus, *a Deo esse scripturam*; sed supra humanum iudicium, certo certius constituimus (non secus ac si ipsius Dei numen illic intueremur) hominum ministerio *ab ipsissimo Dei ore* ad nos fluxisse. cf. § 1. 2. 4. Inst. I, 9, 3.

4) Inst. I 8, 13.

5) I 7, 5.

6) Inst. III 21, 3. Est enim scriptura schola spiritus sancti, in qua ut nihil praetermissum est scitu et necessarium et utile, sic nihil docetur nisi quod scire conducat.

7) Inst. I 6, 2. Hoc consilio *lex* promulgata fuit, cui postea interpretes additi sunt prophetae. cf. C. O. XXXIV, 421. „Notamment il est dit de la Loy de Dieu, qu'elle est pour instruire les ignorans, et les petis: et cela s'estend à *toute l'Escriture* saincte, qui n'est qu'*une simple exposition de la Loy*". (Serm. XCV sur Iob. 26, 3).

8) Inst. IV 8, 6.

vulling van alle voorspellingen en de volledige openbaring Gods verscheen in Christus, hetwelk de Apostelen in het N. T. hebben aangetoond en uit het O. T. bewezen [1]). Om de Wet en haar vervulling in Christus beweegt zich alles, ook het O. T. blijft normatief voor den Christen [2]), en vermits het in het Christelijk leven allereerst op gehoorzaamheid aan Gods wil aankomt, blijven de 2 Tafelen der Wet als het zedelijke, blijvende gedeelte, zijn grondslag, en het model, waarnaar het rijk van Christus hier op aarde moet worden ingericht.

Wat de *Inspiratie* der H. Schrift aangaat, de Bijbelschrijvers, Profeten en Apostelen, handelden geenszins naar eigen gedachten of inzichten; zij schreven „praeeunte et verba quodammodo dictante Christi spiritu" [3]), en eenige regelen verder (Inst. IV, 8, 9) verzekert Calvijn het nog eens met nadruk aangaande de apostelen, dat zij waren: „certi et authentici spiritus sancti amanuenses", waaruit vanzelf deze conclusie volgt: „ideo eorum scripta pro Dei oraculis habenda sunt."

Maar wie zal nu deze Heilige Schriften juist interpreteeren? Volgens de Roomsche Kerk de wettig saamgekomen Concilien, maar deze zijn ook zelf gebonden aan de uitspraken der Schrift, en alleen wanneer er verschil van gevoelen is en er vreemde leerstukken worden verkondigd, hebben zij deze wederom aan de H. Schrift zelve te toetsen [4]), die immers voor het oog des geloofs waarlijk niet onduidelijk is [5]). God heeft bovendien in zijn goedheid zorg gedragen, dat er ten allen tijde uitleggers in de kerk zouden zijn, om te valsche leeringen tegen te gaan [6]), aan welker uitspraak men zich natuurlijk te houden heeft. In ieder geval is

---

1) Inst. IV 8, 8.

2) Inst. II 10, 1. cf. I 2 patrum omnium foedus adeo *substantia* et *re ipsa* nihil a nostro differt, ut unum prorsus atque idem sit. *Administratio* tamen variat. cf. c. o. VII 81, 95 sq. V. 332. X 197; legis autoritas perpetua XXVIII, 627. XXIX, 111, XLVIII, 165; legis et evangelii diversitas XXXVIII, 691. 696. XLIV, 105. L, 434. 466; consensus XLIII, 531. XLVII, 238.

3) Instit. IV 8, 8.

4) Inst. I 9, 13. IV 9, 9. C. O. V, 533 (de l'autorité de l'Eglise pour discerner et interpreter l'escripture).

5) Inst. IV, 16, 4. C. O. I 970.

6) C. O. XXVII, 499 (Sermon CVIII Sur le Deut. Ch. 18): Il y aura donc tousiours des prophètes (n.l. om te waken tegen alle valsche uitleggingen). Cela signifie, que non seulement Dieu pour un coup a declaré sa volonté: mais pour entretenir son Eglise en obeissance il a tousiours envoyé den *docteurs*, et que

het geopenbaarde Godswoord in de H. Schrift de toetssteen voor elke levensuiting in engeren of breederen kring, stelt het hare ordinantiën vast, waardoor eene onmiddellijke betrekking tusschen den wetgever en alle terrein van menschelijke werkzaamheid geschapen wordt. Dit geldt wel in de eerste plaats van dat gebied, waar Gods souvereiniteit bewust wordt aanvaard, waar de H. Schrift als grondslag is aangenomen en Jezus Christus als Hoofd en Middelaar wordt erkend. Dit is het erf der Kerk, waarover thans nader gehandeld wordt.

---

§ 2. *Het Kerkbegrip.*

Na in het 3e Boek zijner Institutie uiteengezet te hebben, welke beteekenis het door Christus aangebrachte heil voor den mensch heeft en op welke wijze men dat deelachtig wordt, gaat Calvijn in het 4e Boek voort met te wijzen op de externa subsidia, die het geloof wekken en vermeerderen tot volkomenheid toe [1]). Deze bestaan uit de Kerk met hare regeering, orden, macht en sacramenten, en voorts de Burgelijke Orde [2]). God toch heeft den mensch niet gelaten in zijne zonde, maar zich over hem erbarmd door Christus ter verlossing te zenden; deze Blijde Boodschap moet derhalve allen volken verkondigd worden, en aan wie had God dezen schat beter kunnen toevertrouwen dan aan de Kerk, de *mater piorum*, die de geloovigen in haren schoot verzamelt en opvoedt en door hare herders en leeraars, door hare sacramenten en volmacht den weg aanwijst, „quo procul disiuncti ad eum accederemus'' [3]). — Hare leiding kan men niet ontberen, aangezien „extra eius gremium nulla est speranda peccatorum remissio, nec ulla salus teste Jesaia (37, 32) et Ioele (3, 5) [4]), en evenals

---

par leur moyen il a fait que sa parolle fust entendue .... Or il a voulu qu'il y ait des docteurs qui iournellement parlent en son nom, et qu'ils soyent comme *organes de son Esprit*, qu'ils soyent (bref) comme sa bouche", comp. Lettres franç. I 389 „Dieu m'a faict la grâce de me déclairer cequi est bon ou maulvais".

1) cf. Inst. IV 1, 1.

2) ib.

3) ib.

4) ib. § 4, waar Calvijn met aanhaling van Ps. 106, 4 aldus voortgaat: quibus verbis paternus Dei favor et peculiare spiritualis vitae testimonium ad gregem eius restringitur, *ut semper exitialis sit ab ecclesia discessio.*

men God tot Vader heeft, wiens ondersteuning men nooit kan ontberen, evenzoo is ook de Kerk eene moeder, die met hare zorg en liefde het gansche leven omringt [1]).

Deze Kerk als goddelijk Instituut en medium gratiae [2]) volbrengt nu hare taak om de hemelsche leer te verkondigen door Herders en Leeraars volgens Ef. 4, 11, dus op de gewone manier van onderwijs en niet door engelen, en wij hebben voor vast en zeker te houden, „ecclesiam non aliter aedificari quam *externa praedicatione* nec alio vinculo inter se retineri sanctos, nisi dum uno consensu discendo et proficiendo ordinem ecclesiam a Deo praescriptum colunt" (Inst. IV, 1, 5).

Deze Kerk is er *van alle tijden:* bij de schepping der wereld heeft God haar in het aanzijn geroepen, en zij zal bestaan tot aan de voleinding der eeuwen [3]). Zij gaat door het Oude en Nieuwe Verbond heen, en het verschil tusschen ons en de oude vaderen is niet gelegen „in substantio, sed in accidentalibus" [4]), want allen zijn door adoptio verkoren om kinderen Gods te zijn, hebben dezelfde vergeving van zonden ontvangen door den éénen Middelaar Jezus Christus en worden geleid door denzelfden H. Geest [4]). Zij zagen op Christus heen, wij zien op Christus terug [5]), en Woord en Sacrament waren sinds den aanvang aanwezig, zij het dan ook onder andere vormen [6]) „Sic enim fuit ille populus Christianae Ecclesiae figura, ut vera etiam ecclesia fuerit" [7]). De geschiedenis der Kerk begint reeds in het Paradijs, maar door de inblazingen van den Satan komt er afval en scheiding. Seth, Henoch, Noach en Abraham zetten telkens de zuivere lijn voort, totdat in den laatste de Kerk zich niet meer bepaalt bij enkele personen en geslachten, maar zich allengs een woonstede gaat maken in het volk Israël, afgescheiden van de andere natiën [8]). Dat is zoo gebleven tot op Christus, met wien de Kerk zich over de gansche wereld

---

1) ib. § 1.

2) cf. Comm. in Gen. 25, 19 „Ecclesia non ex hominum industria provenit, sed a sola Dei gratia manavit"; in Ex. 25, 2 „Solus Deus propie est, qui Ecclesiam suam aedificat, cf. in Hebr. 3, 3; 1 Petr. 2, 6.

3) Inst. IV, 1, 2, 17. cf. C. Opp. I 73, 540.

4) Comm. ad Gall. 4, 1.

5) Comm. in Deut. 18, 15. cf. Inst. II 6, 2.

6) Comm. in Gen. 15, 17; Exod. 13, 21. Inst. IV 14, 12, 18.

7) Comm. ad I Cor. 10, 11.

8) cf. Comm. in Gen. 17, 7.

uitbreidt [1]. De Apostelen en na hen de Leeraren zijn de bouwmeesters „qui ecclesiae praesunt" [2] en die voortbouwen op het fundament van Jezus Christus, waarbij de leiding des H. Geestes hun nooit ontbreekt [3]. Wel zal de Kerk niet altijd even zuiver zijn, zoodat soms heel weinig van hare heerlijkheid te zien is [4], God wil toch blijvend in haar wonen [5], totdat eenmaal hare heerlijkheid openbaar zal worden.

Zoo valt de Kerk samen met het *Koninkrijk Gods op aarde*, zooals Calvijn afleidt uit Luc. 17, 21 (*ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν*), waar Christus „nunc ecclesiam suum *regnum coelorum* nuncupat, ubi vere dominatur, nunc verbi praedicationem, per quam dominium suum erigit" [6]. Ook in de Gelijkenissen des Heeren als Mt. 13, 47 over het net dat in de zee wordt geworpen en verschillende vischsoorten bevat, Mt. 13, 24 een akker met goed zaad en onkruid, Mt. 3, 12 een dorschvloer, waarop de tarwe onder het kaf verborgen is, overal stelt Calvijn hier het Koninkrijk Gods of der Hemelen ident met de Kerk [7].

Het *fundament* der Kerk als Instituut is Christus en de „doctrina apostolorum et prophetarum", die Hem verkondigt [8].

---

1) Het begin was toen weer zeer klein cf. C. O. XLVII, 29 (Comm. in Ev. Ioa. 1, 35 v.) „Ioannes quidem Christo discipulos parabat, sed Christus nunc demum *ecclesiam colligere incipit.* Porro duos tantum habet obscuros et ignobiles homines, sed hoc quoque ad illustrandam eius gloriam facit, quod brevi temporis spatio non humanis opibus, nec valida manu adiutus regnum suum miro et incredibili modo propagat."

2) Calv. Opp. XLVIII, 84. Comm. in Act 4, 10.

3) C. O. XLVIII, 601. (Sermon de l'Ascension): Notons donc que, quand le S. Esprit a este envoyé visiblement aux apostres, c'est pour nous signifier que l'Eglise sera tousiours reglee par le S. Esprit, et qu'il nous remplira de ses graces autant qu'il en sera arestier. Vg. ook voor de ontwikkelingsgeschiedenis der Apostol. Kerk. Tom XLVIII, 215. 257. 373. 379. 402. 439.

4) Comm. in Isaiam c 4, 3 (C. O. XXXVI, 97). cf. Instit. IV 1, 2.

5) C. O. XXXVI, 245. Quum igitur tunc ecclesia probris et ignominiae exposita esset, promittit fore ut in meliorem statum resurgat, et pristiam gloriam recuperet. Hic igitur insigne testimonium habemus, Deum velle perpetus habitare in ecclesia, tametsi id hominibus non semper conspicuum sit.

6) C. O. I 928 (Instit. 1539—54). cf. Instit. IV I, 20.

7) Inst. IV 1, 13. Dr. A. KUYPER in zijn diss. *J. Calvini et J. a Lasco de Ecclesia sententiarum inter se compositio*, Hagae 1862, bl. 24 v. vindt in Calvijns Commentaren slechts zeer geringe sporen van eene betrekking tusschen het Koninkrijk en de Kerk en concludeert, dat volgens C. „Ecclesiam obnubilatam Dei regni in mundo apparitionem esse, ac veluti praeparationem habendam".

8) Comm. ad Eph. II, 20.

Hij is de oorsprong der Waarheid, de bron van alle licht, de wortel van alle takken [1]; buiten Hem is geen leven te vinden, zoodat er alles gelegen is aan de zuivere prediking des Evangelies [2].

Wat hare *gedaante* in de wereld aangaat, Calvijn spreekt van haar als: „ecclesiam *universalem* [3], collectam ex quibuscunque gentibus multitudinem, quae intervallis locorum dissita et dispersa, in unam tamen divinae doctrinae veritatem consentit, et eiusdem religionis vinculo colligata est", en deze algemeene Kerk bestaat uit vele enkele (*singulae*) kerken, naar eisch der noodzakelijkheid in vele steden en dorpen opgericht, doch aan elk daarvan komt met recht den naam en de autoriteit van Kerk toe. Het geheel gaat dus aan de deelen vooraf en niet omgekeerd. Wel is elke ecclesia (particularis s. localis) als zoodanig volkomen zelfstandig, maar logisch eng verbonden aan de ecclesia universalis [4].

Maar deze met de zinnen waarneembare Kerk is niet enkel Instituut van Godswege, maar ook een Organisme. Calvijn stelt niet de Kerk als Heilsinrichting buiten en boven de personen, zooals de Roomsche kerk, maar acht haar te bestaan uit en verwezenlijkt in de personen. In Inst. IV, 1, 7, sprekende over de zichtbare Kerk, verklaart Calvijn van de H. Schrift: „ecclesiae nomine universam hominum multitudinem in orbe diffusam designat, quae unum se Deum et Christum colere profitetur, baptismo initiatur in eius fidem, coenae participatione unitatem in vera doctrina et caritate testatur, consensionem habet in verbo Domini, atque ad eius praedicationem ministerium conservat a Christo

---

1) Inst. IV 2, 6. cf. IV 2, 1; IV 1, 7. 2. 3. 4.

2) Hierover straks nader bij de Kenteekenen der ware Kerk.

3) cf. C. O. VII 30 (art. fac. Par. c. Antidoto) „Ecclesiam universalem esse et fuisse ab initio mundi, et fore usque in finem, confitemur omnes".

4) Inst. IV 1, 9. cf. Dr. H. BAVINCK, *Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1901, IV, bl. 32, 114 v., hiermede geheel conform.

Dr. A. KUYPER daarentegen in zijne Stonelezingen: Het Calvinisme bl. 55 redeneert van den enkele uit en zegt: „Maar is de Kerk de *vergadering der geloovigen*, komen de kerken uit de personen der belijders op, om zich zoo eerst door confederatie tot eenheid te verbinden, dan brengt de schakeering in het leven van zelf ook op kerkelijk terrein veelvormigheid en *moet* zich het allen gemeenschappelijk leven wel zuiverder in de ééne dan in de andere kerk belichamen...." en even vroeger: „alle plaatselijke kerken gelijk in rang en niet dan *confederatief* in synodaal verband aangesloten". Is dit niet eerder Independentistisch dan Calvinistisch? (Vg. H. WEINGARTEN, *Die Revolutionskirchen Englands*, Leipzig 1868, S. 25 f.).

institutum". De gemeenschap der Christusbelijders vormt dus de Kerk, met elkander vereenigd door den band des geloofs.

Tot zoover zou men theoretisch van overeenstemming kunnen spreken met de Roomsche kerkleer, immers ook Bellarminus noemt (de eccl. milit. III, 2) de Kerk: „coetus hominum eiusdem Christianae fidei professione et eorundem sacramentorum communione colligatus, sub regimine legitimorum pastorum ac praecipue Christi in terris vicarii Romani pontificis", en zooals Calvijn handelt over de Kerk als Instituut geeft hij blijk van verwantschap met de Middeleeuwsche ideeën.

Maar als het gaat om *het Wezen der Kerk*, waarop het toch eigenlijk aankomt, dan bespeurt men de groote klove door de Reformatie ontstaan. Voedde Rome practisch het denkbeeld, dat uitwendig lidmaatschap, historisch geloof, onderhouding van de geboden der Kerk, onderwerping aan den Paus, het wezen der Kerk constitueeren [1]), hiertegen komen de Hervormers beslist op met hunne onderscheiding van *zichtbare* en *onzichtbare* Kerk [2]), d. w. z. het eigenlijke wezen der Kerk is niet voor het oog waarneembaar, de waarlijk geloovigen, die de kern uitmaken, zijn alleen aan God bekend [3]). Bij Luther leidde dit eigenlijk tot de opvatting van 2 Kerken, in dien zin, dat wat men van de Kerk zag, de Kerk niet was, en wat men niet kon zien, de eigenlijke Kerk vormde. Zichtbare en onzichtbare Kerk zijn gescheiden, doch verbonden door dezelfde genademiddelen. (Zie boven bl. 25 v.).

Calvijn daarentegen erkent slechts één algemeene Kerk, die een zichtbare zijde heeft in Instituut en organisme, doch een onzichtbaren geestelijken achtergrond in den *coetus electorum*, der

---

1) Vg. H. BAVINCK, *Geref. Dogmatiek* IV 33 v.

2) Vg. R. SEEBERG, *Begriff der christl. Kirche*, § 13–16. cf. A. KUYPER, diss. t. a. p. 15 v.v. A. M. FAIRBAIRN, *Christ in modern Theology*, 544 ff.

3) FAIRBAIRN, *C. i. m. T.*, p. 545 f. „there is a double idea to express — the idea that all who love God form a society with and before and under the God they love, and the idea that this society, as bound to no terms of man's making, is realised in the realm of the transcendental and eternal. Now, what term can better express this double idea than „Invisible Church"? It lifts us at once into the region where all the realities are transcendental and all are spiritual, where God is all in all to man, and man lives in conscious fellowship with God and loving obedience to Him."

ware geloovigen, die God alleen bekend zijn [1]). Op grond Zijner verborgen verkiezing [2]) verzamelt God de Zijnen als het lichaam van Christus [3]), „sed quia exiguus numerus et contemptibilis latet sub ingenti turba, et grana tritici pauca teguntur paleae congerie, soli Deo permittenda est cognitio suae ecclesiae (ib. § 2).

Als het Apostolisch symbool spreekt van het „credere ecclesiam", heeft dat niet slechts betrekking op de zichtbare Kerk, „sed ad omnes quoque electos Dei in quorum numero comprehenduntur etiam qui morte defuncti sunt" (ib). Juist het woord „gelooven" wordt gebruikt, omdat men de kinderen Gods niet van de onheiligen kan onderscheiden; God alleen weet wie de Zijnen zijn. Maar dit hebben wij in elk geval in onze harten vast te stellen: „omnes eos qui Dei patris clementia per spiritus sancti efficaciam in Christi participationem venerunt, in Dei peculium ac propriam possessionem segregatos" [4]). De Catechismus Genevensis laat zich op dezelfde wijze uit op de vraag: „Potestne autem haec Ecclesia aliter cognosci quam quum fide creditur? Est quidem et visibilis Dei Ecclesia, quam nobis certis indiciis notisque descripsit: sed hic (in het Apost. symbool) proprie de eorum congregatione agitur, quos arcana sua electione adoptavit in salutem. Ea autem nec cernitur perpetuo oculis, nec signis dignoscitur" [5]).

De „Gemeenschap der heiligen" van het symbool betrekt Calvijn zoowel in den Catech. als in de Inst. (IV 1, 3) tot het karakter der *uitwendige* Kerk als *organisme*, zijnde de broederlijke band der liefde en der eendracht, waardoor de geloovigen tezamen ge-

---

1) Inst. IV 1, 2, 7. „Interdum quum ecclesiam nominant (scil. sacr. script.), eam intelligunt, quae re vera est coram Deo, in quam nulli recipiuntur nisi qui et adoptionis gratia filii Dei sunt, et spiritus sanctificatione vera Christi membra."

2) cf. Inst. III 21, 1, 's Menschen heil is in Gods eeuwigen wil gegrond, staat daarom onbewegelijk vast, en deze zekerheid wordt daardoor nog versterkt, „quod non omnes promiscue adoptat in spem salutis, sed dat aliis quod aliis negat." Hieruit volgt, dat de „coetus electorum" het product is van het alle heil omvattende „Decretum absolutum" van God.

3) ib. „Quin sic electi Dei omnes in Christo sunt comnexi, ut quemadmodum ab uno capite pendent, ita in unum velut corpus coalescant . . . . vere unum facti, qui una fide, spe, caritate, eodem Dei spiritu simul vivunt."

4) Inst. IV 1, 3.

5) C. O. VI 42 (Cat. Gen. 1545).

houden worden en de weldaden van God in Christus met elkander deelen. Zij is een *sanctorum communicatio* [1]).

Wanneer wij nu trachten ons een heldere voorstelling te vormen van wat Calvijn onder *de zichtbare en onzichtbare Kerk* verstaat, dan stellen wij voorop het beeld, dat Calvijn zelf van de Kerk gebruikt. Bij een korenhoop kan men onderscheid maken tusschen het vele kaf en de kleine graankorrels daartusschen, hoewel het geheel een korenhoop blijft heeten naar het koren, waar het om te doen is [2]). Evenzoo is er ééne algemeene Kerk als vergadering van alle geloovigen, maar daarbij bevinden zich vele hypocrieten en boosdoeners. Toch blijft de Kerk als geheel zoo heeten naar de uitverkorenen, de ware leden van Christus. Voor het oog zijn allen dooreengemengd, maar de eigenlijke ziel der kerk, de kern waarom het gaat, is onzichtbaar en God alleen bekend. De Kerk heeft dus een onzichtbare, geestelijke zijde, inzooverre de ware geloovigen alleen door God worden gekend en een voorwerp zijn des geloofs [3]); maar ook een zichtbare voor het oog waarneembare zijde, aangezien zij zoowel als ,,mater fidelium'' institutair optreedt met ambten en bedieningen [4]), en ook een gemeenschap van Christusbelijders vertoont, die organisch met elkander met hun Hoofd verbonden zijn [5]).

Hetzij Calvijn spreekt van de zichtbare of van de onzichtbare Kerk, altijd heeft hij diezelfde geloovigen op het oog, welke met Christus verbonden zijn tot één lichaam; de schijngeloovigen komen daarbij niet in aanmerking [6]).

---

1) Vlgs. Prof. R. SEEBERG, *Begriff der christlichen Kirche*, § 16, vat Calvijn deze gemeenschap op als het product van vromen, die zich tot hetzelfde handelen verbinden, waarmede dan het pietistisch gemeentebegrip betreden is, zoodat een historisch werkzaam gemeentevormend beginsel ontbreekt. M. i. spreekt C. hier niet van een gemeentevormend beginsel, maar duidt hij enkel het *karakter* dier gemeenschap aan, waardoor zij als een organisme kenbaar wordt. cf. Cat. Gen. C. O. VI 39.

2) Men kan hetzelfde zeggen van den enkelen korenhalm, waarvan de korrels zelf maar een zeer klein gedeelte vormen; toch heet het geen kaf met eenige graankorrels er bij, maar een korenhalm, want dit is het essentiëele en het doel van gansch de vrucht. Het gemengde is op aarde in alles aanwezig en God maakt het dienstbaar aan de volmaking der heiligen.

3) Instit. IV 1, 2. 3. 7.

4) Instit. IV 1, 1. 4. 5. 9. 10.

5) Instit. IV 1, 3. 5. 7.

6) De uitwendige kerk blijft hier op aarde nog onvolmaakt, maar God is

Zoo worden ook de verschillende definities begrijpelijk, die C. van de Ecclesia geeft. In de Catech. Genev. (C. O. VI 42) luidt deze: ,,Corpus ac societas fidelium, quos Deus ad vitam aeternam praedestinavit."

In de Institutie vinden wij de volgende: ,,Ecclesia est coetus, in quo verbum Dei praedicatur, nomen Dei pure invocatur, et Sacramenta administrantur" [1]).

De Kerk is het lichaam van hen, die door God verkoren, ,,omnes in Christo connexi sunt, ut quemadmodum ab uno capite pendent, ita in unum velut corpus coalescant, ea inter se compage cohaerentes qua eiusdem corporis membra; vere unum facti, qui una fide, spe, caritate, eodem Dei spiritu simul vivunt, non in eandem modo vitae aeternae haereditatem, sed in unius Dei ac Christi participationem vocati" [2]).

De Kerk is ,,universalis collecta ex quibuscunque gentibus multitudo, quae intervallis locorum dissita ac dispersa, in unam tamen divinam doctrinae veritatem consentit et eiusdem religionis vinculo colligata est" [3]).

En in 't kort samengevat in de Artic. facult. Paris. c. antidoto [4]): ,,Statuamus ergo, videri ecclesiam ubi apparet Christus, ubi verbum eius auditur, sicut scriptum est: Oves meae vocem meam audiunt (Ioa. 10, 27)".

Een scheiding maakt Calvijn dus niet tusschen zichtbare en onzichtbare Kerk, wel een onderscheiding [5]); en de eenheid blijft

---

voortdurend aan hare zuivering werkzaam, cf. C. O. XXXVI, 97 (in Isa. IV, 3) „Mundam enim ecclesiam fore dicit sordibus abstersis, et quicunque in ea locum habebunt, vere electos Dei fore. Iam hoc in externam ecclesiam non omnino competere certum est, ubi plerique admixti sunt titulo tenus fideles qui nihil dignum sua professione habent, imo qui tanquam paleae in area exiguam copiam bonorum numero superant." Door allerlei straffen reinigt God zijne Kerk en zal alzoo „praestare quod tunc incepit", en iets verder: „Sed quia nunquam futurum es in hoc mundo, ut sancti in ecclesia soli locum occupent, patienter ferenda est permixtio". cf. XLVIII, 117 (Comm. in Act. 6, 1). cf. Instit. IV 1, 13. 14. 17. 18 v.

1) Instit. IV 1, 7.

2) Instit. IV 1, 2.

3) Instit. IV 1, 9.

4) C. O. VII, 31.

5) Dr. A. KUYPER vindt in zijne diss. p. 21 Calvijns voorstelling van de zichtbare en onzichtbare kerk zóó verward, „ut perspicua et dilucida eius de Ecclesia sententiae expositio frustra e scriptis ipsius quaeratur", en hij komt tot

gehandhaafd niet op grond van uitwendige waarteekenen, maar als zijnde het één en hetzelfde lichaam van Christus door alle eeuwen heen, soms zeer verborgen en schier onkenbaar, maar dan weer duidelijk te voorschijn tredende, met vele onvolkomenheden en zonden, maar toch in Hem heilig en onbesmet [1]), altijd volvoerende het plan Gods, waardoor in hetzelve opgenomen worden de van eeuwigheid verkorenen, om te worden gedragen en gesterkt door Woord en Sacrament en met elkander de eenigheid des Geestes betrachtende in liefde, „alleszins op te wassen in Hem, die het Hoofd is, namelijk Christus" (Ef. 4, 15).

Deze Kerk heeft Calvijn in zijne geschriften met vele treffelijke namen versierd. Zeer geliefd is bij hem die van *Moeder*, want in haren schoot worden de geloovigen ontvangen, zij baart hen, voedt ze op aan hare borsten, en leidt en beschermt hen het gansche leven door tot zij het sterfelijke leven hebben afgelegd en den Engelen zijn gelijk geworden [2]).

Maar zij is ook de *Bruid* van Christus, heilig en onbesmet, voor wie Christus zich heeft overgegeven, met wie Hij geestelijk vast verbonden is, ja, die een deel van Hem is, evenals Eva genomen is uit het lichaam van Adam [3]).

---

de conclusie dat die onzichtbare kerk van Calvijn niet anders is dan een „cogitationis figmentum" (p. 23). Één van de Theses (11) luidt dan ook: Ecclesiae invisibilis dogma reiiciatur.

Geheel anders oordeelt CH. GROSCLAUDE in zijne Thèse (*Exposition et critique de l'Ecclesiologie de Calvin.* Genève 1896) p. 13, die de oplossing eenvoudig aldus geeft: Il y a deux Eglises: l'Eglise invisible, une, catholique, exclusive, qui comprend tous les élus depuis le commencement du monde. Eglise parfaite, dont Christ est le chef, et que Dieu seul connaît. Nous ne pouvons en faire partie que par l'Eglise visible, qui, pâle reflet de la précédente, comprend tous ceux qui, ici-bas, font profession d'être chrétiens. Elle est la mère de tous les fidèles, partant nécessaire au salut, essentiellement multitudiniste, ayant pour critères la prédication de l'Evangile et l'administration des sacrements, pour moyens d'action, ses ministres, et pour caractères: l'infaillibilité basée sur la parole de Dieu, l'unité, l'universalité, l'exclusivisme.

cf. Dr. H. BAVINCK, *Geref. Dogmatiek* IV bl. 15—19, 33—37.

Dr. R. SEEBERG, *Begriff der chr. Kirche* § 16.

1) Instit. IV 1, 17.

2) Instit. IV 1, 1. 4. cf. C. O. XXVIII, 231. XXXVII, 13. XLVII, 408. L, 239. LI, 199.

3) Instit. IV 19, 35. cf. 19, 2. IV, 1, 10. Uxor cf. C. O. XXXII, 127. XXXVI, 49. XXXIX, 441. Coniux. XXVII, 660. Christo desponsata XXXVII, 385.

De Kerk is „*een pilaar en vastigheid der waarheid*" (1 Tim. 3, 15) omdat God door haar de zuivere prediking des woords bewaart en ons alzoo voedt met geestelijke spijzen [1]).

Zij wordt genoemd *corpus Christi* [2]), *domus Dei* [3]), *haereditas Domini* [4]), *ovium grex* [5]), *vinea* [6]) etc.

Wat hare *Eigenschappen* aangaat, zij is vooreerst volgens het Apostolicum, heilig en algemeen (of katholiek).

In tegenstelling met de Roomsche Kerk, die de heiligheid der Kerk stelt in de ceremonieele, liturgische heiligheid van het Instituut, waardoor in de geloovigen de ware heiligheid gewerkt wordt [7]), brengt Calvijn dit epitheton dadelijk in verband met Ef. 5, 25 zijnde een gemeenschap van heiligen, voor wier heiliging Christus zich heeft overgegeven [8]). Dagelijks moet zij gezuiverd en gereinigd worden (subjectief), maar in Hem, haar Hoofd, is zij alreede heilig (objectief). Deze subjectieve heiliging geldt natuurlijk alleen de electi, als de eigenlijke kern van de Kerk, terwijl zij die reiniging in de uitwendige kerkgemeenschap deelachtig worden [9]).

In geen geval mag de niet volkomen zuiverheid der Kerk een reden zijn om haar te verlaten [10]).

Katholiciteit of Universaliteit bezit de Kerk volgens de Roomsche Kerk omdat 1°. zij verbreid is over de gansche aarde, 2°. zij er altijd geweest is en 3°. de volkomen waarheid haar geschonken

---

1) Instit. IV 1, 10. cf. C. O. XLVII, 408 (Comm. in Ev. Ioa. 19, 7). C. O. VII, 31 Art. fac. Par. c. Antid. Art. 18. C. O. XXIX, 150. LII, 288.

2) C. O. LI, 159.

3) C. O. LI, 174. LII, 288. LIV, 176. 433. Dei aedificium XXXIV, 178. habitatio XXXVI, 245. templum XLVIII, 215.

4) Comm. ad 1 Petr. 5, 3. C. O. LV, 286.

5) Instit. IV 2, 3.

6) C. O. XXIX, 43. XXXVII, 520.

7) Cat. Rom. I 10, 12. cf. Bavinck, G. D. IV 54.

8) Instit. IV 1, 17. „Sic ergo sancta est ecclesia, ut quotidie proficiat, nondum perfecta sit; quotidie procedat, nondum pervenerit ad sanctitatis metam." Uitvoerig ook ib. IV 8, 12. cf. Cat. Genev. (C. O. VI 39).

9) Cat. Gen. C. O. VI, 39. En quel sens nommes-tu l'Eglise saincte? Pource que ceux que Dieu a eleu, il les iustifie et purifie à saincteté et innocence (Rom. 8, 29), pour faire en eux reluire sa gloire. Et aussi Iesus Christ ayant racheptè son Eglise, l'a sanctifiée, afin qu'elle fust glorieuse et sans macule (Eph. 5, 25).

10) Instit. IV 1, 9. 17, 18 v.v. C. O. XLIV, 390. XLIX, 307. L, 169.

is[1]). Volgens Calvijn is zij Katholiek omdat zij alle ware geloovigen van alle tijden omvat als ecclesia universalis, en eene werkelijke eenheid vormt ofschoon zij over de gansche wereld is uitgebreid[2]).

De Unitas hangt hier vanzelf nauw mee tezamen, welke gelegen is in het Hoofd der gemeente Jezus Christus, en in de gemeenschap der geloovigen door een en denzelfden Geest, de eenheid des geloofs, der liefde, der hoop, des doops enz.[3]). De Roomschen daarentegen vinden haar in het eene zichtbare Hoofd, den Paus[4]).

Deze Kerk is ook infallibilis of ab errore vacua, niet omdat de Paus onfeilbaar is[5]), maar omdat zij het onfeilbaar woord Gods bezit en zich daaruit door den H. Geest laat onderwijzen. Als zoodanig heet zij „fida custos veritatis" en kan niet dwalen zoolang zij het Woord des Heeren zuiver bewaart[6]).

Zij is noodzakelijk tot zaligheid, omdat buiten haren schoot geen vergeving van zonden te hopen is[7]), en scheiding van haar noodlottig is (ib). De genade Gods is verbonden aan het lichaam van Christus, zoodat daarbuiten geen heil gevonden kan worden[8]); zij is een school des H. Geestes voor heel het leven[9]). In afwijking van Luther bindt Calvijn echter God niet absoluut aan de zalig-

---

1) cf. Cat. Rom. I 10, 13. Bellarminus, de notis eccl. c. 4, 7. vg. BAVINCK, G. D. IV 55 v.

2) cf. Cat. Gen. C. O. VI 39. Que veut dire ce mot catholique ou universelle? C'est pour signifier, que comme il n'y a qu'un Chef des fideles: aussi tous doyvent estre unis en un Corps. Tellement qu'il n'y a pas plusieurs Eglises, mais une seule, laquelle est espandue par tout le monde (Eph. 4, 3; 1 Cor. 12, 12—27). Instit. IV 1, 2 Quin sic electi Dei omnes in Christo sunt connexi, ut quemadmodum ab uno capite pendent, ita in unum velut corpus coalescant.... cf. C. O. I 543.

3) Instit. IV 1, 2. cf. C. O. V, 574. VII 37 ss. 259. XLIX, 316. 501. 533. L, 169. LI, 159.

4) De unitas hierarchica cf. Cat. Rom. I 10, 10. Bellarminus, de eccl. mil. IV 9, 10. BAVINCK, Geref. Dogm. IV 53.

5) cf. Bellarminus, de eccl. milit. c. 11, 13, 36. BAVINCK, G. D. IV 58.

6) Inst. IV 1, 2. 10. 8, 12. 13. C. O. 1, 163. 210. 636. VII, 29.

7) Instit. IV 1, 4.

8) C. O. I 539. Proinde si in regnum Dei ingressum nobis patefieri, ecclesiam fide apprehendere opus est . . . . quands entra ecclesiæ unitatem nullam esse salutem scriptura pronuntiat (Isa. 46, 13; Ioel 3, 5) C. O. V, 342 (Cat. Gen. 1538) „Nullam vero peccatorum remissionem aut aliunde, aut ulla alia ratione, aut aliis dare. Quands extra hanc ecclesiam et sanctorum communionem nulla est salm". II, 41 (Catech. Gen. 1545) id.

9) Instit. IV 1, 4, 5.

making door de Kerk, want boven en voor alles heerscht Zijn vrijmachtige wil, zoodat de vocatio in buitengewone gevallen door directe verlichting des Geestes kan tot stand komen. „Quomodo certe in multorum vocatione usus est, quos interiore modo, Spiritus illuminatione, nulla intercedente praedicatione vera sua cognitione donavit" [1]). Dit maakt de Kerk met hare hemelsche leer intusschen niet minder noodzakelijk, omdat dit de gewone weg blijft dien God heeft verordend tot zaligheid [2]).

Om de Kerk te kunnen onderkennen van andere vergaderingen is zij voorzien van duurzame Merkteekenen, welke Calvijn niet moede wordt telkens weer te herhalen. Deze zijn *de prediking van het Woord* en *de bediening der Sacramenten* [3]). „Ubi enim cunque Dei verbum sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei ecclesiam nullo modo ambigendum est", volgens Mt. 18, 20: „waar 2 of 3 in Mijnen naam vergaderd zijn, daar ben Ik in hun midden" [4]). Soms worden deze kenmerken samengevat onder het *Woord* alleen, zoodat hij zeggen kan: „Aspectum ecclesiae constituimus *in verbo Dei*" ... „Statuamus ergo, videri ecclesiam ubi apparet Christus, ubi verbum eius auditur" [5]). Het is dus één en hetzelfde Woord, dat op verschillende wijze bediend en beleden wordt, en daarom hebben wij diegenen als leden der Kerk te erkennen „qui et *fidei* confessione, et *vitae* exemplo, et *sacramentorum* participatione eundem nobiscum Deum ac Christum profitentur" [6]).

---

1) Instit. IV 16, 17, over het geloof van kleine kinderen, en IV 16, 19 over hen, die buiten hun schuld allen kerkelijken steun missen.

2) Inst. IV. 1, 5.

3) Instit. IV 1, 7. 8. 9. IV 2, 3. 4.

Luther daarentegen noemt er 5 of eigl. 4; immers, zoo spreekt hij in *Von den Conciliis und Kirchen* 1539 (3er Teil Von den Kirchen): „Zur Kirche sind erforderlich: das Wort Gottes, die Taufe, das Sakrament des Altars, der Brauch der Schlüssel, und endlich zum fünften kennt man die Kirche äusserlich dabei, dass sie Kirchendiener weihet oder beruft, oder Ämter hat, die sie bestellen soll".

4) Instit. IV 1, 9. cf. § 11. „Si ordinem habet in verbo et sacramentis a Domino commendatum, non fallet", cf. § 8—10. IV 1, 12.

5) C. O. VII 30 (Art. fac. Par. c. Antid.) cf. C. O. I 636 (Instit. rel. chr. 1539—54) „Sequitur totam inde pendere, si verbum Domini fideliter conservetur, suamque puritatem retineat". Inst. IV 12, 1 salvifica Christi doctrina anima est ecclesiae.

6) Inst. IV 1, 8. cf. BAVINCK, G. D. bl. 43 vv.

Hieruit zien wij, dat de geloovigen op tweeërlei wijze openbaar worden, nl. *institutair* door de bediening van Woord en Sacrament, en *organisch* in de belijdenis van datzelfde Woord en den wandel in de liefde. De eerste treedt gewoonlijk meer op den voorgrond, omdat deze objectief veel meer vastheid heeft dan het geloof en de wandel der geloovigen, waaraan soms veel kan ontbreken, zonder dat daarom de Kerk ophoudt te bestaan [1]). En daarom kan hij verklaren: „Ergo ubicunque personat pura vox evangelii, ubi in eius professione manent homines, ubi in ordinario eius audita ad profectum se exercent, illic indubie est ecclesia" [2]), of toegespitst: „quandoquidem Spiritus sanctus pronunciat, ab hoc nota praecipue aestimandam esse ecclesiam, si doctrinae per apostolos traditae simplicitas in ea vigeat" [3]).

Hoedanig is nu de Introitus in deze Kerk? Inwendig door de Wedergeboorte op grond van de eeuwige verkiezing Gods, en uitwendig door den Doop. De sanctorum communio toch verzekert de zondenvergeving en rechtvaardigmaking door het geloof: „Est ergo primus nobis in ecclesiam ac regnum Dei ingressus, peccatorum remissio: sine qua nihil est nobis cum Deo foederis aut coniunctionis"; en verder: „Quare in ecclesiae societatem ablutionis signo (scil. baptismo) initiamur, quo doceamur non patere nobis in Dei familiam aditum, nisi primum eius bonitate sordes nostrae abstergantur" [4]). Wel moeten onze zonden dagelijks afgewasschen en vergeven worden [5]), maar we hebben vast *te gelooven* „divina liberalitate, intercedente Christi merito, per spiritus santificationem peccatorum gratiam nobis *factam esse* ac quotidie fieri . . ." [5]).

---

1) Dr. KUYPER, diss. p. 32, maakt daaruit op, dat het doctrinaire bij Calvijn verre de overhand heeft boven het zedelijk karakter der Kerk, zoodat het laatste er minder op aan zou komen. Dr. KUYPER is hiervan in latere geschriften teruggekomen, inziende dat de Tucht niet op ééne lijn staat met Woord en Sacrament. Bij Calvijn is de Tucht een bijkomstig element; immers Woord en Sacrament behooren tot het Wezen der Kerk, de Tucht tot haar *Wel*wezen.
Ecclesia non deserenda ob praesentiam improborum C. O. VII, 65 vv.
Ecclesia imperfecta semper C. O. I 546. 635. Inst. IV 1, 8. 10 vv.

2) C. O. XLVIII, 57 (Comm. in Acta App. II, 42).

3) C. O. XLVIII, 57.

4) Instit. IV 1, 20.

5) ib. § 21 vv.

---

§ 3. *De Regeering der Kerk.*

De Kerk bestaat als Instituut en Organisme op aarde, terwijl haar Heer en Hoofd in den hemel is. Zij is de „ecclesia militans", die nog met veel tegenstand van binnen en van buiten te worstelen heeft aleer haar doel, de heerschappij van God over al wat leeft, bereikt is. Zal dus de Kerk hare werkzaamheid op aarde kunnen verrichten, dan moet er een levende betrekking bestaan tusschen Christus in den hemel en zijne strijdende Kerk op aarde.

Dit kan geschieden *middellijk* en *onmiddellijk*. De Roomsche Kerk belijdt het eerste, omdat Christus een zichtbaren vertegenwoordiger en plaatsvervanger gegeven heeft in den Paus, door wien de zegeningen des H. Geestes op de gansche Kerk afdalen. Hiermede wordt een directe gemeenschap van den geloovige met zijn Heer belemmerd en gestremd. De Anabaptisten vallen daarentegen in het andere uiterste en nemen, met verwerping van alle ambten en instellingen, enkel een onmiddellijke betrekking aan van de geloovigen als het lichaam van Christus met hun Hoofd, waardoor het aardsche en verborgen karakter der Kerk geloochend wordt. De Reformatoren bestrijden beider eenzijdigheid, en nemen een *onmiddellijke* betrekking aan tusschen God en de geloovigen door den H. Geest en een *middellijke* door Woord en Sacrament. Luther en Calvijn gaan echter bij de verdere ontwikkeling weer uiteen, naardien de Kerk bij den eerste als organisme [1], als *communio Sanctorum*, bij den laatste institutair als *mater fidelium* [2] op den voorgrond treedt. Daaruit volgt dat bij den Duitschen Hervormer alles zich concentreert in den Pastor, door wien Christus regeert [3], terwijl bij den Geneefschen Reformator de Kerk een eigen regeering heeft met ambten en bedieningen, die door God zijn ingesteld.

God is bij Calvijn, ook in de Regeering der Kerk, Degene van wien alles uitgaat. Hij heeft het bestuur over de Kerk aan Christus in handen gegeven, zoolang zij zich op aarde bevindt, en deze

---

1) Vgl. Luther's: *Resolutio super propositione* XIII a (Juni 1519), Weimar Ausg. I, 190, 13 ff.: „ecclesia autem ipsa est, de qua dubitari non licet ...., quia hic symbolum stat firmiter „credo ecclesiam sanctam, communionem sanctorum", non, ut nunc aliqui somniant „credo ecclesiam sanctam esse praelatum" vel aliud quod fingunt. totus mundus confitetur, sese credere ecclesiam sanctam catholicam aliud nihil esse quam communionem sanctorum. (LOOFS, D. G.[3] 360).

2) Instit. IV c. 1, 3. 4 etc. passim.

3) Vgl. Dr. BAVINCK, G. D. IV 109.

Koning „qui ut solus munus ipsum *sine vicario aut successore* sustinet, ita honorem *alteri nemini* resignat" 1). Hij blijft haar zelf regeeren en doet dit eenerzijds direct door het werk des H. Geestes in de enkele geloovigen 2), andererzijds door middel van Zijn Woord 3). Om dit bekend te maken, „hominum ministerium in hoc adhibere diximus, et quasi vicariam operam, non ad eos ius suum honoremque transferendo, sed tantum ut *per os ipsorum suum ipse opus* agat, qualiter ad opus quoque faciendum instrumento utitur artifex" 4). Alleen op die wijze is het mogelijk, dat Christus door aller gehoorzaamheid, tot zijne eer komt 5). Op welke wijze nu Christus des menschen bemiddeling gebruikt, deelt Calvijn mede als hij het een bewijs van Gods goedertierenheid noemt, „quum ex hominibus sumit qui pro se in mundo legatione fungantur, qui arcanae suae voluntatis sint interpretes, qui personam denique suam repraesentent 6)". Hieruit blijkt wel, dat het Calvijns bedoeling niet is, dat het Woord aan de gemeente in haar geheel gegeven wordt, en deze nu de bediening en het bestuur zelf in handen neemt 7), maar dat juist op grond van dat Woord de ambten en bedieningen instellingen van God zelf zijn. De *H. Schrift* is dus ook het formeel beginsel der Kerkregeering.

Voor de verdere ontwikkeling legt Calvijn dan Efeze 4 : 4—16 ten grondslag, waar Paulus spreekt van de eenheid des geloofs en de *volmaking* der heiligen, die bereikt wordt door de verschil-

---

1) Inst. IV 6, 2. cf. 6, 9 „Habet enim illa Christum unicum suum caput, sub cuius principatu omnes inter nos cohaeremus, secundum eum ordinem et eam politiae formam quam ipse praescripsit". cf. Inst. II 15, 3—5.

2) Inst. IV 17, 18. cf. Inst. II 15, 3. C. O. XLVIII, 601.

3) Inst. IV 3, 1.

4) ib. cf. IV 1, 5. cf. C. O. I 561 (Inst. 1539—54), waar nog duidelijker wordt uitgedrukt hoe alles aankomt op het kennen van Gods wil.

5) C. O. XLVIII, 357 (in Act. 15, 16).

6) Inst. IV 3, 1.

7) cf. HERZOG's R. E.3 s. v. Geistliche(s Amt) VI S. 462.

Dr. A. KUYPER, *Tractaat van de Reformatie der kerken*, Amsterdam 1883 stelt daarentegen het ambt te laag en doet het in de gemeente wegvloeien, zoodat eigl. het onderscheid wegvalt tusschen het *ambt* in schriftuurlijken zin („tot *opbouwing* van het lichaam van Christus" Ef. 4. 12) en het zoogenaamde „ambt der geloovigen". Zoo zegt ZHG b.v. bl. 44: „Maar ontzinkt de gemeente aan het Woord, *dan klimt over haar het goddelijk gezag der dienaren*, en evenzoo verlaten de dienaren het Woord, *dan klimt over hen het goddelijk gezag der gemeente*", zie Dr. P. J. KROMSIGT, *De zichtbare Kerk en de Ambten*. Utrecht, 1900.

lende bedieningen in de gemeente. Zij zijn de voornaamste nerf waardoor de geloovigen in één lichaam zijn verbonden [1]), zoodat zij onmisbaar zijn voor den opbouw der Kerk, en een bijzonder heerlijk werk mogen verrichten [2]).

Paulus noemt vijf verschillende ambten in de Kerk: *apostoli, prophetae, evangelistae, pastores, doctores.* Alleen de laatste twee, zegt C., zijn bij de Kerk in gebruik, zij zijn de gewone ambten; „alios tres initio regni sui Dominus excitavit, et suscitat etiam interdum, prout temporum necessitas postulat [3])."

De *Apostolische* bediening wordt beschreven Mk. 16, 15; zij zijn uitgezonden, „qui tanquam primi ecclesiae architecti, eius fundamenta in toto mundo iacerent" [4]).

Het getal der apostelen stelt C. op 12 + 1, zijnde het authentieke twaalftal met Paulus er bij: als er verder nog (b. v. Rom. 16, 7) van apostelen wordt gesproken, is dat niet in den eigenlijken zin [5]).

De *Profeten* bestonden ook alleen in den eersten tijd der christelijke Kerk; zij waren degenen, „qui singulari revelatione excellebant".

De *Evangelisten* waren degenen, die wel in waardigheid beneden de apostelen stonden, doch veelszins hetzelfde werk verrichten en als hun plaatsvervangers optraden.

Deze drie ambten had Christus ingesteld om overal gemeenten te stichten of hen van Mozes naar Christus over te leiden.

De *Herders* en *Leeraars* kan de Kerk nimmer ontberen. De werkzaamheid der *Leeraars* of *Doctores* beperkt C. tot de *Schriftverklaring* „ut sincera sanaque doctrina inter fideles retineatur" [6]). Het *pastorale* ambt daarentegen omvat zoowel deze uitlegging als de uitoefening der tucht, de bediening der sacramenten en het geven van vermaningen en aansporingen, hetgeen men alles kan samenvatten in het „*evangelium annuntiare* et *sacramenta administrare*" [7]).

---

1) Inst. IV 3, 2.
2) ib. § 3. Vg. Jes. 52, 7; 2 Cor. 3 en 4.
3) Inst. IV 3, 4.
4) ib.
5) Inst. IV 3, 5. Vg. Dr. Bavinck, G. D. IV § 48, 2, die zich aan het getal van 12 houdt. „Zijn (n.l. Paulus') apostolaat, hoe zelfstandig en uitnemend ook, is een middel geweest, om het apostolaat der twaalven tot grondslag van heel de gemeente te leggen".
6) Inst. IV 3, 4. Vg. Dr. H. Bavinck, *Het Doctorenambt*, Kampen 1899, bl. 58.
7) Inst. IV 3, 6.

Calvijn geeft toe, dat voor de Dienaren des Woords veel verschillende namen dooréén gebruikt worden en zegt: „caeterum quod *episcopos* et *presbyteros* et *pastores* et *ministros* promiscue vocavi qui ecclesias regunt, id feci ex scipturae usu quae vocabula ista confundit. Quicunque enim verbi ministerio funguntur, iis titulum episcoporum tribuit" [1]). In ieder geval behoort dit nog tot de prediking des Woords.

De Regeering als zoodanig behoort tot een andere reeks van officia, die niet in Efeze 4, maar in Rom. 12, 7 en 1 Cor. 12, 28 worden vermeld als *krachten*, *gaven der gezondmakingen*, *de uitlegging*, *de regeering* en *de verzorging der armen* [2]). Van de eerste 3 verklaart Calvijn eenvoudig, dat ze maar voor een tijd zijn geweest, en het dus niet der moeite waard is bij dezelve stil te staan [3]). De 2 overige acht hij van groot gewicht: „*Gubernatores* fuisse existimo *seniores* e plebe delectos, qui censurae morum et exercendae disciplinae una cum *episcopis* praeessent" [4]). De onderlinge verhouding van oudsten en opzieners moet zijn zooals die van den gemeenteraad en den burgemeester, zoodat er werkelijk samenwerking mogelijk is [5]): „Habuit igitur ab initio unaquaeque ecclesia suum *senatum*, conscriptum ex viris piis, gravibus et sanctis, penes quem erat illa, de qua postea loquemur, *iurisdictio* in corrigendis vitiis", waaruit hij de gevolgtrekking maakt: „Est igitur et hoc gubernationis munus saeculis omnibus necessarium" [6]).

Calvijn is dus een beslist tegenstander van allen *hierarchischen*

---

1) Inst. IV 3, 8. cf. 4, 3. In de oude Kerk was het gewoonte, dat ook de onderlingen predikten en het avondmaal bedienden, cf. 7, 23.

2) Deze opsomming is wel eenigszins willekeurig: Rom. 12, 8 spreekt in dit verband van een *μεταδίδοναι*, een *προίσταναι* en een *ἐλεεῖν*, en 1 Cor. 12, 28 van *δυνάμεις*, *χαρίσματα ἰαμάτων*, *ἀντιλήμψεις*, *κυβερνήσεις* en *γένη γλωσσῶν*. Het laatste vat C. dan op als interpretatio, het *μεταδίδοναι*, het *ἐλεεῖν* en de *ἀντιλήμψεις* als „cura pauperum", terwijl dan onder het *προίστασθαι* hetzelfde te verstaan is als de *κυβερνήσεις* van 1 Cor. 12.

3) Inst. IV 3, 8.

4) ib.

5) Inst. IV 4, 2. „Sicut ergo presbyteri sciunt se, ex ecclesiae consuetudine, ei qui praeest (scil. episcopo) subiectos, ita episcopi noverint se magis consuetudine quam dominicae dispositionis veritate presbyteris esse maiores, et *in commune* debere ecclesiam regere".

Vg. de nauwkeurige historische behandeling bij Dr. BAVINCK, G. D. IV § 48, 3.

6) ib. cf. Inst. IV 3, 8.

regeeringsvorm, die in strijd is met den Woorde Gods en een scheiding maakt in de gemeente. De *Clerus* als „ecclesia docens" is niet vóór en boven de gemeente als „ecclesia audiens", integendeel de ambten onderstellen haar en de ambtsdragers komen uit hen voort. De apostelen en de ambten, die slechts voor een tijd waren, heeft Christus als het Hoofd aan de Kerk doen vooraangaan, maar de blijvende bedieningen zijn daarna met haar gegeven. Het *episcopaat* acht C. niet essentiëel onderscheiden van het *presbyteraat*, waaruit het zich historisch heeft ontwikkeld.

De bisschop was oudtijds niet anders dan primus inter pares en het is zeer af te keuren, dat zich allengs een aparte stand gevormd heeft. Wel was het in de oude Kerk zeer verklaarbaar, dat de waardigheid van Opperbisschop en Patriarch ontstond, want dat was gewenscht voor het betere opzicht en de tucht over meerdere gemeenten, maar dit had niets te maken met eene Hierarchie [1]. Het meest schriftuurlijk blijft dus de *aristocratisch-presbyterale* Kerkregeering, waardoor de Kerk — in tegenstelling met de Luthersche opvatting — haar eigen bestuur behartigt, zonder aan den één een grootere rechtsbevoegdheid boven den ander toe te kennen. Door dit in te zien en door te voeren heeft Calvijn het zuiverste de beginselen der H. S. weergegeven, want *Christus* blijft nu de onzichtbare, maar toch in werkelijkheid regeerende Koning, terwijl de *gemeente* voor de ambten, die Hij heeft ingesteld, de *besten* aanwijst. Zoomin bij de Roomschen als bij de Lutherschen en Episcopalen komen deze verschillende zijden zoozeer tot hun recht.

De *Diakenen* zijn belast met de „*cura pauperum*" [2], en Calvijn meent uit Rom. 12, 8 te mogen afleiden, dat er oorspronkelijk tweeërlei soort diakenen zijn bedoeld: „Nisi me fallit iudicium, priore membro (*ὁ μεταδιδοὺς ἐν ἁπλότητι*) diaconos designat, qui eleemosynas administrabant, altero autem (*ὁ ἐλεῶν ἐν ἱλαρότητι*) eos qui pauperibus et aegrotis curandis sese dedicaverant, quales erant viduae, quarum mentionem facit ad Timotheum (1 Tim. 5, 9) [3]. De Kerkgeschiedenis wijst wel op een onderscheiding van *Diakenen* en *Sub-Diakenen* in de eerste eeuwen, doch dit was een gevolg van

---

1) Inst. IV, 4, 2 ss., 5, 1. cf. 3, 8.
cf. C. O. LV, 286 (ad 1 Petr. 5, 3).

2) Inst. IV 3, 9. Vg. de instelling in Hand. 6.

3) ib. Deze onderscheiding heeft in de Gereformeerde kerken weinig bijval gevonden, vg. BAVINCK, G. D. IV § 48, 3.

het uitgebreide beheer der kerkelijke goederen. C. vindt het zeer prijzenswaardig, dat deze goederen beschouwd werden als het eigendom der armen, hetwelk door de Diakenen werd bestuurd, terwijl ook de Dienaren daaruit werden onderhouden [1]).

Aangaande de andere ambten in de oude Kerk als *ostiarii*, *anakolouthen*, *anagnosten*, oordeelt C.: „fuisse haec tironum rudimenta magis quam functiones, quae veris ecclesiae ministeriis accenserentur'' [2]).

Er zijn dus in de Kerk werkzaam 7 soorten van bedieningen, die drieërlei functie verrichten. De Bediening des Woords is toevertrouwd aan Apostelen, Profeten, Evangelisten (buitengewoon) en aan Herders en Leeraars (gewoon). De Regeering wordt uitgeoefend door de Oudsten, waartoe ook de Herders en Leeraars behooren, en de Armenzorg is toevertrouwd aan de Diakenen.

Aangezien het nu van het meeste belang is, dat in de Kerk alles met orde en betamelijkheid geschiede, zoo moet er bijzondere aandacht worden gewijd aan de *verkiezing* tot een of ander ambt [3]). Om voor een waar Dienaar der Kerk gehouden te worden moet men een wettige roeping hebben en aan die roeping gevolg hebben gegeven. Deze Vocatio moet zoowel *inwendig* als *uitwendig* zijn [4]). De eerste is een persoonlijke zaak met God: „est autem bonum cordis nostri testimonium, quod neque ambitione, neque avaritia, neque ulla alia cupiditate, sed sincero Dei timore et aedificandae ecclesiae studio oblatum munus recipiamus'' [5]).

Bij de uiterlijke roeping door de Kerk rijzen 4 vragen:

a. Wie moeten verkozen worden?

Op het voorbeeld van Paulus (Tit. 1, 7; 1 Tim. 3, 1) diegenen, „qui sint sanae doctrinae et sanctae vitae, nec aliquo vitio notabiles quod et illis adimat autoritatem et ministerio ignominiam afferat'' [6]). Het spreekt vanzelf, dat de Dienaren des Woords van te voren moeten zijn toegerust met geleerdheid en godvruchtigheid, zoodat in de practijk een *examen* noodzakelijk wordt [7]). Met de

---

1) Inst. IV 4, 5. 6. cf. 5, 10.
2) Inst. IV 4, 9.
3) Inst. IV 3, 10.
4) Inst. IV 3, 11.
5) ib.
6) Inst. IV 3, 12.
7) C. O. X 93 s. (Ordonn. eccl. de 1561), waar het Examen het voornaamste deel bij de Vocatie wordt genoemd.

Ouderlingen en de *Diakenen* is het evenzoo gelegen, wat de hoofdzaak betreft en zeer ten onrechte is allengs in de oude Kerk het misbruik ingeslopen om van den Bisschop den ongehuwden staat te eischen [1]).

b. Het *Hoe* der verkiezing ziet ,,ad religiosum timorem, qui in electione servandus est'' [2]). De Apostelen en de eerste gemeenten hebben hierin het voorbeeld gegeven van vasten en bidden, waardoor zij het werk met grooten ernst aanvaardden en van God begeerden den geest des raads en der onderscheiding [3]).

c. De vraag, *door wie* de Dienaren moeten verkozen worden, kan niet beantwoord worden met een direct beroep op de Apostelen, want deze zijn door een bijzonderen persoonlijken lastbrief in hun ambt aangesteld. Maar bij Paulus zien wij toch reeds het begin der kerkelijke roeping, hoewel hij toch ook zijn apostolaat onmiddellijk van Christus had: ,,Quorsum isthaec segregatio et manuum impositio, postquam suam electionem testatus est Spiritus sanctus, nisi ut *ecclesiastica disciplina* in designandis per homines ministris conservaretur''? [4]). Maar moet nu de verkiezing geschieden door de gansche gemeente, of door zijn ambtgenooten alleen met de ouderlingen, of op het gezag van éénen? Calv. antwoordt: ,,Habemus ergo, esse hanc ex verbo Dei (Tit. 1, 5; 1 Tim. 5, 22) legitimam ministri vocationem, ubi ex populi consensu et approbatione creantur qui visi fuerint idonei. Praeesse autem electioni debere alios pastores, ne quid per levitatem, vel per mala studia, vel per tumultum a multitudine peccetur'' [5]).

d. De *Ritus ordinandi* bestond oudtijds slechts in de *Handoplegging* [6]), naar Calvijn vermoedt, om den persoon aan God op te dragen, evenals onder het O. V. de Israëlieten de hand op het offer legden. Hetzelfde bedoelden ook de Apostelen [7]), al verleenden

---

1) Inst. IV 4, 10.
2) Inst. IV 3, 12.
3) ib.
4) Inst. IV 3, 13. 14.
5) Inst. IV 3, 15. cf. 4, 10 ss. De verkiezing der Dienaren kwam na Cyprianus langzamerhand geheel aan den Clerus, wat C. zich best begrijpen kan, cf. § 12, immers: „Vix enim unquam evenit ut tot capita uno sensu rem aliquam bene componant, et fere illud verum est, incertum scindi studia in contraria vulgus. In de practijk te Genève is de volkskeuze ook beperkt gebleven tot zwijgend toestemmen.
6) Inst. IV 3, 16. cf. 14, 20. 19, 31.
7) Inst. IV 19, 6.

zij soms ook wel daardoor de zichtbare gaven des Geestes [1]). In ieder geval is de handoplegging altijd de gewone wijze geweest om iemand tot de kerkelijke bediening te roepen [2]). ,,Et certe utile est eiusmodi symbolo cum ministerii dignitatem populo commendari, tum eum qui ordinatur admoneri, ipsum iam *non esse sui iuris*, sed *Deo* et *ecclesiae* in servitutem addictum'' [3]).

De Handoplegging behoort niet te geschieden door de gansche menigte, maar enkel door de Herders [4]).

---

§ 4. *De Macht der Kerk.*

Om te kunnen regeeren is macht onontbeerlijk, maar de macht door Christus aan zijne Kerk geschonken is van zuiver *geestelijken* aard, en daardoor van alle andere aardsche macht wezenlijk onderscheiden [5]). ,,Ea autem consistit vel in *doctrina*, vel in *iurisdictione*, vel in *legibus ferendis*. Locus de doctrina duos habet partes, autoritatem dogmatum tradendorum et eorum explicationem [6])''. Deze kerkelijke macht ,,partim in episcopis singulis, partim in conciliis, et iis vel provincialibus, vel generalibus spectatur'' [7]), en heeft tot doel den opbouw der Kerk volgens 2 Cor. 10, 8 en 13, 10 [8]). De machthebbers hebben te bedenken, dat zij zoowel dienaren van Christus als dienaren van het volk in Christus zijn en zich er op moeten toeleggen ,,Christi autoritatem conservare'', aangezien Hij is de ,,unicus ecclesiae magister.'' Want de macht is niet aan de personen verbonden, maar aan het *ambt*, of beter nog aan het *Woord*, welks bediening hun is toevertrouwd [9]).

---

1) Inst. IV 3, 16. 19, 11.

2) Zij verleent echter geen bijzondere ambtsgave, en is geen sacrament, zooals in de R. Kerk, dat ex opere operato een character indelebilis aanbrengt, cf. Cat. Rom. II 7, 29.

3) Inst. IV 3, 16.

4) ib. cf. 4, 14. 5, 4.

5) Inst. IV 8, 1. cf. BAVINCK, G. D. § 49, 6.

6) Inst. IV 8, 1.

7) C. O. I 628 (Inst. 1539—54).

8) Inst. IV 8, 1. cf. 1, 29.

9) ib. § 2.

a. De Leer.

De aanmatigingen van den Roomschen Stoel zijn scherp te veroordeelen, als zoude de Paus als opvolger van Petrus het oppergezag over de geheele wereld hebben ontvangen [1]). Door de Pausgezinden toch wordt beweerd, dat de macht om te binden en te ontbinden uitsluitend aan Petrus is geschonken en na hem op de bisschoppen van Rome en pausen is overgegaan. Calvijn wijst hier op het verschil tusschen Matth. 16, 19 en 18, 18, verklaart Mk. 16, 19 identisch met Joh. 20, 23 en geeft deze uitlegging: ,,Hoc de remittendis et retinendis peccatis mandatum et illa de ligando et solvendo Petro facta promissio non alio debent referri quam ad *verbi ministerium*, quod dum apostolis committebat Dominus, simul et hoc solvendi ligandique munere ipsos instruebat'' [2]) . . . . ,,Itaque peccatorum remissionem quam annuntiarent, veram esse Dei promissionem; damnationem quam pronuntiarent, certum esse Dei iudicium'' (ib.). Het is dus de *prediking van het Evangelie* in zijn kracht, waarvan hier sprake is [3]). Matth. 18, 18 handelt ook wel over de macht van het Woord, maar in meer specialen zin: ,,hic ad *disciplinam excommunicationis* pertinet quae ecclesiae permissa est [4]). ,,Ligat autem ecclesia quem excommunicat; . . . solvit quem in communionem recipit'', en doordat afsnijding en opneming geschiedt overeenkomstig Gods Woord, is het een goddelijk vonnis of besluit, dat geheel verband houdt met den innerlijken toestand des menschen (ib).

Deze Sleutelmacht is niet alleen aan den persoon van Petrus, maar aan alle apostelen geschonken, zooals Joh. 20 bewijst [5]); en wat de andere plaats betreft, waarop het Pausdom zich beroept (Mk. 16, 18), als Jezus zegt: ,,Gij zijt Petrus en op deze petra zal ik mijn gemeente bouwen'', is Petrus hier alleen genoemd als de ,,primus omnium fidelium'' [6]). Als princeps apostolorum had

---

1) Inst. IV 6, 3.
2) Inst. IV 11, 1.
3) cf. Inst. IV 6, 3. ,,Iam non alio modo ligantur et solventur homines, nisi dum *fides* alios reconciliat Deo, alios sua *incredulitas* magis constringit''.
4) ib. § 2.
5) Inst. IV 6, 4.
6) Inst. IV 6, 5.

hij wel meerder eer, maar niet meerder macht [1]), en als Petrus uit naam van allen, Christus als den Zone Gods belijdt, verklaart deze niet op hem maar op deze *belijdenis* zijne Kerk te zullen bouwen [2]).

God heeft van ouds de macht van het Woord aan zijne dienaren toevertrouwd; zij zijn *boden* Gods (angeli, nuntii), die de boodschap van hun Zender slechts getrouwelijk hebben over te brengen [3]). Profeten zoowel als apostelen en de leeraars na hen zijn „spiritus sancti organa", omdat zij te spreken hebben de woorden, die God hun in den mond legt (vg. Jes. 6) [4]).

Dit Woord is waarlijk niet een dorre leer, die men maar van buiten heeft te kennen om zalig te worden, maar de openbaring van den Zoon Gods zelf door alle eeuwen heen [5]), en Calvijn kan geen woorden genoeg vinden om de hoogheid en heerlijkheid van dat Woord te verheffen. Het gesproken en geschreven Godswoord heeft gelijke waarde, beide verklaren den eeuwigen wil Gods en wijzen heen op den eenigen Leeraar, bij wien de gansche leer der zaligheid is te vinden [6]): „Est igitur hoc firmum axioma, non aliud habendum esse Dei verbum cui detur in ecclesia locus, quam quod lege primum et prophetis, deinde scriptis apostolicis continetur, nec alium esse rite docendi in ecclesia modum nisi ex eius verbi praecepto et norma" [7]).

En Calvijn geraakt in heiligen geestdrift, als hij bedenkt, welk een kracht er in dat Woord gelegen is, waarmee de predikers gewapend zijn, en hij roept uit: „En summam potestatem, qua ecclesiae pastores, quocunque demum nomine vocentur, praeditos esse convenit, nempe ut verbo Dei confidenter *omnia audeant;* eius maiestati omnem mundi virtutem, gloriam, sapientiam, altitudinem cedere atque obedire cogant; eius potentia fulti omnibus a summo usque ad novissimum imperent; Christi domum aedificent, satanae subvertant; oves pascant, lupos profligent; dociles instituant et exhortentur; rebelles et pervicaces arguant, increpent, subigant; ligent ac solvant; fulgurent denique, si opus est, ac

---

1) ib. § 8.
2) ib. § 6.
3) Inst. IV 8, 2.
4) ib. § 3. 4.
5) ib. § 5 cf. Dr. A. KUYPER, diss. p. 37—41.
6) ib. § 7.
7) ib. § 8.

fulminent! *Sed omnia in verbo Dei*" [1]). In het Woord is eigenlijk alle macht vervat, zoowel de *prediking* als de *bediening der sacramenten*, de *sleutelmacht* en de *tuchtoefening;* van deze alle is het Woord het middelpunt, de drijvende kracht door den H. Geest. Het Woord Gods is souverein, waaraan een ieder zich onvoorwaardelijk heeft te onderwerpen: „Haec ratio non minus ad totam ecclesiam, quam ad unumquemque fidelium pertinet" [2]). Geen persoon, geen provinciaal of algemeen concilie mag daarin eenige verandering brengen of er iets aan toevoegen, al beweren zij ook direct geleid te worden door den H. Geest. Geheel ten onrechte verzekert de Roomsche Kerk, dat de Kerk als geheel de volkomen heiliging bezit door het bad des waters en zonder vlek of rimpel is, want als Paulus daarvan spreekt (Ef. 5, 26), wil hij uitdrukken wat Christus gedurig in de Kerk werkt, en hoe zij dagelijks van vlekken en rimpels wordt gereinigd [3]). De Kerk is ongetwijfeld een „veritatis fida custos", maar juist daarom staat zij niet boven, maar onder de Schrift: „Illi (nl. de Pausgezinden) ecclesiae autoritatem *extra verbum Dei* collocant; nos autem volumus *verbo annexam*, nec ab eo separari patimur" [4]). De eerste oecumenische Conciliën hebben immers bij het opstellen der verschillende leerstukken ook niet anders willen doen dan in vasten vorm geven, wat in de Schrift verspreid reeds was uitgedrukt; daaraan is de echtheid en waarde van alle kerkelijke vergaderingen te toetsen [5]). En als de Roomschen nu volhouden, dat de Kerk dan ten minste de macht heeft *de Schrift uit te leggen*, dan oordeelt Calvijn het wel voegzaam, dat bij verschil van meening de Kerken samen komen om de gevoelens aan de Schrift te toetsen en de ware opvatting te bevestigen met een uitspraak uit het Woord Gods, maar daarmede krijgt deze uitspraak nog geen bindend gezag: „Hoc autem perpetuum esse nego, ut vera sit et

---

1) Inst. IV 8, 9.

2) ib.

3) Inst. IV 8, 10. 11.

4) Inst. IV 8, 13. cf. § 15: Non licere ecclesiae condere ullam novam doctrinam, hoc est, plus docere et pro oraculo tradere, quam quod Dominus verbo suo revelavit.

5) ib. § 16 cf. IV 9, 8. Calvijn verklaart instemming met de eerste 5 of 6 conciliën, om deze reden: Nihil enim continent quam puram et nativam scripturae interpretationem, quam sancti patres spirituali prudentia ad frangendos religionis hostes qui tunc emerserant accomodarunt.

certa scripturae interpretatio quae concilii suffragiis fuerit recepta" [1]. Want de Schrift behoeft die bevestiging niet, en is duidelijk voor iedereen, die zich niet door eigenbaat, maar door den H. Geest laat leiden [2]. Hiermede verklaart C. nog eens nadrukkelijk zijn gevoelen omtrent de *helderheid der Schrift*, zoodat hij ook vast verzekerd is, dat zijn uitlegging en opvatting geen twijfel overlaat, en van zelve moet overtuigen.

b. Het maken van Wetten.

In de Kerk zijn er daarom wetten noodig, „ut rite colatur Deus secundum praescriptam a se regulam, et spiritualis libertas, quae Deum respicit, salva nobis maneat" [3]. Het zijn „Constitutiones, quae ad disciplinam, vel honestatem, vel pacem conservandam faciunt" [4]. De *H. Schrift* is ook hier de norm, want Gods wil moet ons zijn „omnis iustitiae et sanctitatis regula, atque ita in eius cognitione perfecta sit bene vivendi scientia" [5]. God heeft echter in Zijn Woord alleen eenige algemeene regelen gegeven, omdat alle tijden niet dezelfde zijn; de Zedewetten in Israels wetgeving b.v. blijven wel altoos van kracht, maar de Ceremonieele waren enkel geldig onder het Oude Verbond [6]. En aangezien aan dien regel niets behoeft te worden toegevoegd, is Calvijn in de practijk tegen alle gebruiken en vormen, die niet in de Schrift geboden zijn [7]. Het is intusschen een bewijs van zijn practischen blik, dat hij de vaste vormen en plechtigheden volstrekt niet voor alle tijden en landen wil vaststellen, en het mogelijk acht, dat men oude afschaft en nieuwe instelt. Het is hier de *liefde*, welke heeft te oordeelen wat schaadt of sticht [8].

---

1) Inst. IV 9, 13. Wel heeft de uitspraak van een Concilie meer gezag dan die van een enkel persoon.

2) ib. § 9 en 14.

3) Inst. IV 10, 1.

4) ib.

5) ib. § 7.

6) Inst. IV 10, 30. cf. § 14, § 7 „quod ad perfectam bene vivendi regulam pertinebat, id totum sic complexus est Dominus lege sua, ut nihil hominibus reliquerit quod ad summam illam adderent".

7) Geheel anders dan Luther, die bij den eeredienst niets verbood, wat niet in de H. S. verboden was.

8) Inst. IV 10, 30.

Kerkelijke wetten dan zijn noodzakelijk om de goede orde te bewaren, den vrede en de eendracht te behouden, „ut communi officio alatur inter nos caritas" [1]). De inrichting daarvan heeft God aan de Kerk overgelaten: „Dominus externos ritus in libertate nostra ideo reliquit, ne putaremus cultum eius illic inclusum" [2]). Zulke observationes zijn niet noodzakelijk tot zaligheid, en vormen ook geen essentieel deel van den dienst van God, zoodat de godsvrucht daarin niet ligt [3]).

C. noemt twee soorten van Kerkelijke wetten. De eerste zijn die betreffende de ceremoniën bij den eeredienst, welke de strekking hebben „ut in sacro fidelium coetu decenter peragantur omnia et qua convenit dignitate [4]). Hiertoe rekent hij het voegzaam en plechtig bedienen van het Avondmaal, het verschijnen der vrouwen met gedekten hoofde, het bidden met gebogen knieën en blootshoofds, enz. De orde en de vrede der Kerk komen evenzoo tot hun recht, wanneer men vaste uren heeft voor de openbare gebeden, predikatiën en heilige handelingen, met elkander liederen zingt en gezette dagen heeft om 's Heeren Avondmaal te houden. Inzonderheid wordt de „disciplina" der Kerk onderhouden door de catechese, kerkelijke censuur, excommunicatie, het vasten en derg. [5]).

Over 't geheel is het raadzaam instellingen te hebben, die niet veel in getal zijn en merkbaar nut hebben, terwijl dan het onderwijs van een getrouwen Herder alle verkeerde meeningen moet afsnijden [6]).

Scherp hekelt C. de „traditiones humanae" der Roomschen, waarmede zij de gewetens binden, zeggende van hunne wetten, „spirituales esse, ad animas pertinentes, et eas ad vitam aeternam necessarias" [7]). Het geweten, waardoor wij ons bewust zijn van Gods gerechtigheid, die de zonde niet kan gedoogen, staat rechtstreeks onder Zijn iurisdictie [8]), en niet onder menschelijke inzettingen: „Tota observandi *necessitas* ad *generalem finem* respicit, non

---

1) ib. § 28. cf. C. O. I, 226, 857.
2) C. O. XLIX, 535 (ad 1 Cor. 14, 40).
3) Inst IV 10, 27. C. O. I 205.
4) ib. § 28.
5) ib. 29.
6) ib. § 32.
7) Inst. IV 10, 1 ss.
8) Inst. IV 10, 3—6.

autem consistit in rebus praeceptis" [1]). Dat de Roomschen aan een overmatig idealisme lijden, door alwat hun Kerk voorschrijft gelijk te stellen met een bevel van Christus, wordt uitvoerig uiteengezet in de arti. facultatis Parisiensis cum antidoto, art. XXIV „de constitutionibus humanis" [2]), en aangaande de verdiensten, die de nauwkeurige inachtneming der kerkelijke geboden voor God zou kunnen hebben, merkt Calvijn op: „Quidquid in se commendationis habent opera, habere *obedientiae* intuitu, quam solam Deus respicit" [3]). Het hoofddoel van alle ceremonies en wetten moet zijn en blijven: tot Christus henen te leiden [4]).

c. De Kerkelijke Iurisdictie.

Dit deel der kerkelijke macht strekt zich uit „ad morum disciplinam". „Ista nihil aliud erit in summa quam ordo comparatus ad spritualis politiae conservationem" [5]). Van den beginne af zijn er derhalve in de Kerken iudicia ingesteld geweest, „quae censuram de moribus agerent, animadverterent in vitia, et exercendo clavium officio praeessent" [6]).

Zij bestaat uit de Sleutelmacht, welke aan de Apostelen en later aan de Kerk is geschonken volgens Matth. 18, 18 (vgl. boven bl. 57). Zij kan alleen tot haar recht komen, wanneer er een bepaalde orde is ingesteld, volgens welke het rechterlijk onderzoek plaats heeft.

Met iemand te „binden" of te excommuniceeren verklaart de Kerk, dat zij iemands leven en wandel veroordeelt en hem waarschuwt voor zijn verdoemenis zoo hij zich niet bekeert; zij maakt hem daartoe los van hare gemeenschap; door het „ontbinden" neemt zij hem hierin weder op [7]).

Deze macht is van zuiver geestelijken aard, en heeft de verbetering van den persoon op het oog. „Neque enim *ius gladii* habet ecclesia quo puniat vel coerceat, non imperium ut cogat, non carcerem, non poenas alias quae solent infligi a magistratu.

---

1) ib. 5.
2) C. O. VII, 39. cf. C. O. I, 842.
3) Inst. IV 10, 15.
4) ib.
5) Instit. IV 11, 1.
6) Inst. IV 11, 1.
7) ib. § 2. De straf zelve laat zij dus aan God over.

Deinde non hoc agit, ut qui peccavit invitus plectatur, sed ut *voluntaria castigatione* poenitentiam profiteatur" [1]).

Zij strekt zich alleen uit over de huisgenooten des geloofs [2]) en behandelt enkel geloofszaken en de daarmee samenhangende zeden [3]). De bedoeling dezer macht is: „ut scandalis obviam eatur", waarbij zij vooreerst haar geestelijk karakter niet mag verloochenen, en ten andere slechts volgens besluit eener wettige vergadering mag worden uitgevoerd [4]). Deze was oudtijds de *consensus seniorum*, „qui erat in ecclesia quod in urbe est senatus". Van deze ouderlingen waren sommigen verordend om het woord te prediken, anderen waren morum censores [5]).

De nadere beschrijving der Excommunicatie volgt onder het volgende punt. Dat de toepassing te Genève zooveel verder ging dan deze schoone en milde theorie, moet voor een groot deel aan de tijdsomstandigheden worden toegeschreven, doch vindt mede hare verklaring in de vooropstelling van de Wet door den Reformator.

d. De uitoefening der kerkelijke macht door de Tucht.

„Disciplina igitur veluti *fraenum* est quo retineantur et domentur qui adversus Christi doctrinam ferociunt; vel tamquam *stimulus* quo excitentur parum voluntarii; interdum etiam velut *paterna ferula*, qua clementer et pro spiritus Christi mansuetudine castigentur qui gravius lapsi sunt" [6]). Deze Disciplina strekt zich uit zoowel over den Clerus (dat zijn degenen, die een openbare ambtsbetrekking in de Kerk waarnemen) als over de Plebs. De Clerus is bovendien aan een bijzonderen tucht onderworpen.

De algemeene Tucht heeft verschillende trappen:

1. „Primum disciplinae fundamentum est, ut *privatae monitiones*

---

1) Inst. IV 11, 3.

2) ib. § 5.

3) ib. § 15. cf. 10: wel mogen onderlinge geschillen van leden der Kerk voor den Raad der Ouderlingen worden gebracht, maar dat is iets vrijwilligs, en niet de gewone iurisdictie.

4) Inst. IV 11, 5.

5) ib. § 6.

6) Inst. IV 12. 1.

locum habeant" [1]). Dat zijn de vermaningen van den leeraar bij de huizen aan degenen, die hun verplichtingen niet naleven of een ongeregeld leven leiden; ook persoonlijke en heimelijke zonden worden onder vier oogen berispt [2]). Baat dit niet, dan moet de vermaning *onder getuigen* herhaald worden.

2. Treedt geen beterschap in, dan volgt het dagen „ad *ecclesiae iudicium*, qui est seniorum consessus" [3]). Het is behoorlijk, „illic gravius admoneri, quasi publica autoritate, ut si revereatur ecclesiam, subiiciat se et pareat" [4]).

Er kan daarbij sprake zijn van *scelera* of *delicta*. De laatste maken enkel een vaderlijke vermaning of berisping noodig; die een openbaar misdrijf, een scelus, bedreven heeft, moet voor een tijd het avondmaal worden ontzegd. Na berouw getoond te hebben, kan hij dan weer terugkeeren [5]).

3. Ten slotte de *excommunicatio*: „Si ne sic quidem frangatur, sed in sua nequitia perseverat, tum iubet (scil. Christus in Mt. 18, 15 et 17) tanquam ecclesiae contemptorem, a societate fidelium abdicari" [6]). Evenzoo moeten openbare roovers, hoereerders, doodslagers en zoo meer van de kerkelijke gemeenschap worden afgesneden. Hiermede verkondigt de Kerk het vonnis des Heeren, dat ook in den hemel van kracht is [7]). Intusschen geeft de excommunicatie iemand geenszins aan het eeuwig verderf over; alleen het *Anathema* of de *Vervloeking* stelt den mensch buiten de genade en de behoudenis, die daarom nooit of hoogst zelden mag worden toegepast. De Afsnijding zegt den zondaar alleen aan, dat zijn verdoemenis zeker is als hij zich niet bekeert; en de Kerk heeft wel degelijk gepaste middelen te gebruiken om den zoodanige terug te voeren [8]).

De Tucht heeft een drieledig doel:

1. *De reiniging van het lichaam van Christus*, wijl Gode smaadheid wordt aangedaan wanneer men allerlei boosdoeners

---

1) ib. § 2.
2) ib. § 3.
3) Dit moet reeds in eerste instantie geschieden, waar het zonden geldt, die in het openbaar zijn bedreven (ib. § 3 cf. § 6).
4) Inst. IV 12, 2.
5) ib. § 6.
6) ib. § 3.
7) ib. § 4.
8) ib. § 10.

maar laat begaan. De leeraar, die dezulken aan het avondmaal toelaat, gaat niet vrij uit [1]).

2. *De bewaring der goeden* voor het besmettend contact met de boozen, aangezien vlgs. 1 Cor. 5 : 6 en 11 een weinig zuurdeesem het geheele deeg verzuurt.

3. *De beschaming der gestraften.* Door het voelen der roede worden zij wakker gemaakt, en beginnen berouw te krijgen.

In de theorie is Calvijn alleszins gematigd, en hij berispt streng de hardheid der oude Kerk tegenover de gevallenen, waardoor deze soms tot vertwijfeling werden gebracht; men straffe steeds met verstand en gematigdheid opdat er iets goeds uit voortkome [2]). Zoodra ze zich waarachtig bekeeren, heeft men hen weer op te nemen, anders zou men soms strenger kunnen zijn dan Gods barmhartigheid. „Et ut verbo uno complectar, non personam ipsam, quae in manu atque arbitrio Dei solius est, in mortem addicamus, sed tantum qualia sint cuiusque opera aestimemus ex lege Domini" [3]). Iets willekeurigs mag hierbij volstrekt niet voorkomen, waarom de tuchtuitoefening door de ouderlingen alleen mag geschieden *met medewerking en goedkeuring der gemeente.* Ten andere mag van een aanzien des persoons vanzelf geen sprake zijn, omdat de Kerk hier handelt in Gods naam, en dus boven koningen en overheden verheven is [4]).

Is het een groote menigte, die afwijkt of zich aan grove zonden misgaat, dan snijde men deze niet af; men komt verder met onderwijzen en vermanen, evenals ook Augustinus dit aan den bisschop van Carthago aanried, toen de dronkenschap zoo algemeen in Afrika was toegenomen [5]).

Merkwaardig is ten slotte Calvijns' aanhaling van een woord van Cyprianus in het geval, dat de tucht in de Kerk niet zuiver wordt uitgeoefend: „misericorditer igitur corripiat homo quod potest; quod autem non potest, patienter ferat, et cum dilectione gemat atque lugeat" [6]). Zoo licht laat men zich meesleepen door schijnbare ijveraars voor de gerechtigheid, die intusschen geheel en al

---

1) Inst. IV 12, 5.
2) ib. § 8.
3) ib. § 9.
4) Inst. IV 12, 7.
5) ib. 13.
6) cf. ib. 11.

de liefde en de eenheid uit het oog verliezen, en jagen naar een Kerk van enkel heiligen [1]).

De Tucht is echter niet uttsluitend tot waarschuwing en bestraffing; zij heeft ook *aan te sporen tot het goede*, want de Herders hebben naar de behoefte des tijds het volk op te wekken „ad ieiunia vel ad solennes supplicationes, vel ad alia humilitatis, poenitentiae ac fidei exercitia, quorum nec tempus, nec modus, nec forma praescribitur verbo Dei, sed in ecclesiae iudicio relinquitur" [2]). C. acht het nog steeds gewenscht, dat de gemeente daartoe samenkome, ten einde wijsheid van God te vragen en zich voor Hem te verootmoedigen. Het heilig *vasten* bv. heeft 3 doeleinden: Eo utimur, vel ad macerandam ac subigendam carnem, ne lasciviat, vel ut ad preces ac sanctas meditationes melius simus comparati, vel ut testimonium sit nostrae coram Deo humiliationis, dum volumus reatum nostrum coram ipso confiteri" [3]).

Een enkel woord wijdt C. nog aan *de bijzondere tucht* die enkel op den Clerus van toepassing is. Daartoe waren er in de oude Kerk regels of canones, welke de bisschoppen zichzelf en hunne orde plachten op te leggen. Allerlei wereldsche vermaken werden hun daarbij ontzegd en verboden met bedreiging van zware straffen, en hun geboden een zeer matig en ingetogen leven te leiden. Ter handhaving hiervan stonden de bisschoppen onder een jaarlijksche provinciale synode, die alle klachten streng onderzocht [4]). Calvijn wenschte wel, dat deze nog in stand was gebleven, en heeft haar dientengevolge ook in de practijk trachten te herstellen.

Men ziet dus, de macht der Kerk is zuiver geestelijk, en steunt geheel en al op het *Woord Gods*. Daarin vindt zij haar uitgangspunt, haar organisatie, haar invloed en haar doel. Hoe meer zuiver en intact zij het Woord laat, des te krachtiger zal dit zich openbaren ten leven of ten doode. Tevens wordt het gebied der

---

1) ib. § 12.

2) Inst. IV 12, 14.

3) ib. § 15.

4) ib. § 22. Het Coelibaat der Roomsche priesters keurt hij intusschen sterk af, hij noemt het een „doctrina daemoniorum", en citeert met voorliefde dit woord van Chrysostomus, die toch een groot bewonderaar was van den maagdelijken staat: „primus gradus castitatis est, sincera virginitas; secundus fidele coniugium". (Inst. IV 12, 23 s.).

Kerk nauwkeurig afgebakend, opdat er geen onzekerheid besta in een conflict met den Staat. Theoretisch is de Kerk een geheel zelfstandige grootheid, met eigen wezen, organen, regeering en macht. Zij is een afzonderlijk lichaam, dat wel in aardsche gestalte verschijnt, maar haar Hoofd heeft in den Hemel en zich dus ook daarheen uitstrekt. Is zij dus niet *van* de wereld, zij bevindt zich wel *in* de wereld en wil als een zuurdeesem alle natuurlijke levensverhoudingen doortrekken met den geest van Christus, opdat door innerlijke vernieuwing al het geschapene aan zijn ware natuur beantwoorde en het blijke, dat de zonde overwonnen is sinds de Zoon des menschen haar te niet heeft gedaan. Of de grenzen tusschen Kerk en Staat in de practijk altijd even streng zijn geëerbiedigd, willen wij kortelijks nagaan, zonder langer stil te staan bij de Genademiddelen, die wel in en door de Kerk werkzaam zijn, maar niet behooren tot het uitwendige leven der Kerk, waarvan sprake is in deze studie.

---

§ 5. *De Kerkorden van Genève.*

Het begin der Reformatie in Genève dagteekent van de Combourgeoisie met Bern en Freiburg, welke op den 12en Maart 1526 in de 3 steden gelijktijdig bezworen werd [1]). Karel III, hertog van Savoye, keerde men den rug toe en de vurig begeerde onafhankelijkheid werd onder luid gejubel gevierd. Door het verbond met het Luthersche Bern deed ook de Reformatie haar intrede en vond aldra een grooten aanhang bij hen, die alle verband met de Roomsche Hierarchie ook uit politieke redenen wilden verbroken zien.

Terwijl de Evangelieprediking al meer veld won, en de katholieke eeredienst schier overal werd gestaakt, kwam het in 1532 door den Jubelaflaat des Pausen tot een openbare breuk, en werd door een tegenplakaat van den Raad op 9 Juni 1532 in zuiver Evangelischen geest het Protestantisme van politieke in religieuse banen geleid [2]). De bevolking zelve was in twee groote kampen ver-

---

[1]) F. W. KAMPSCHULTE, *Joh. Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf.* I, Leipzig, 1869. I, 4. II, 1.

[2]) KAMPSCHULTE a. W. Ier Theil. II, 2.

deeld en een hevige strijd werd jarenlang gevoerd tusschen de Roomschgezinden met den bisschop Pierre de la Baume, den Hertog van Savoye en het katholieke Freiburg ter eener zijde, en de vooruitstrevende Protestanten onder de predikanten Farel en Viret met steun van Bern ter anderer zijde.

De Raad helde steeds meer tot de Evangelische zijde over, zeide 18 Sept. 1534 den Bisschop de gehoorzaamheid op, en was den eersten Reformator Farel met zijn helpers in alles ter wille. Den 21sten Mei 1536 besloot de Algemeene Raad, dat er zou geleefd worden ,,selon levangille'', en verhief daarmee het Protestantisme tot de eenige wettig erkende religie met verbanning van het Katholicisme buiten Genève [1]).

In Juli 1536 nu komt Calvijn te Genève en wordt zeer tegen zijn zin gedwongen daar te blijven. Eenmaal besloten, wil hij nu ook het geheele kerkelijk leven inrichten volgens de beginselen zijner voor kort uitgekomen Institutie.

Den 10en Nov. 1536 leggen Farel en Calvijn den Raad een Geloofsleer voor in 21 artt. en een populaire Catechismus, met een begeleidend schrijven, waarin een Kerkorde is ontworpen [2]). Deze op eigen initiatief ontworpen regeling stelt voor het Avondmaal ééns per maand te vieren, en beveelt strenge handhaving der Tucht aan. Want men moet de grootste zorg hebben, ,,que certe saincte cene . . . ne soyt souillee et contaminee . . . Il faut doncq que ceux qui ont la puissance de fayre ceste police mettent ordre que ceux qui viennent a ceste communication soyent comme approuvez membres de Jesucrist. Pour ceste cause nostre Seigneur a mis en son esglise la correction et discipline d'excommunication'' [3]). De strekking der *excommunicatie*, n.l. het welzijn der leden zelf,

---

1) Kampschulte a. a. O. K. 3—7; A. Pierson, *Studiën over Kalvijn* II. Amsterdam 1883, bl. 12 v.; C. A. Cornelius, *Historische Arbeiten vornnehmlich zur Reformationszeit.* Leipzig 1899 S. 127; C. O. XXI, 201 Ratsprotocol. In de overtuiging dat het sociale leven den godsdienst tot grondslag heeft, sluit het begin der 16e eeuw zich nog geheel bij de Middeleeuwen aan.

2) Ratsprot. 1536 Nov. 10. C. O. XXI, 206: M. Guil. Farellus proposuit articulos de regimine ecclesiae qui fuerunt lecti et super quibus fuit arrestatum quod articuli ipsi observentur integre et ruantur imagines in quibuscunque locis fuerint repertae et provideatur de praedicatis sicuti latius dicetur in ordinario consilio. cf. Cornelius H. A. 131. Kamschulte I, III, 3.

3) A. L. Herminjard, *Correspondance des réformateurs dans le pays de langue française* etc. Genève et Paris 1866—1897. IV, 156.

wordt echter geenszins verwaarloosd, want Farel en Calvijn begeeren verder dat de Raad vertrouwbare geloovigen in de verschillende wijken der stad zal aanstellen om toezicht te houden op handel en wandel der burgers, opdat de Tucht volgens de Schrift gehandhaafd worde[1]). Het Ontwerp breidt echter de toepassing aanmerkelijk uit *over de kerkelijke grenzen heen*, als het aldus voortgaat: „Mais sil y en avoyt de si insolens et habandonnez a toute perversite, quil ne se fissent que rire destre excommuniez et ne se souciassent de vivre et morir en telle rejection, ce sera a vous a regarder si vous aures a souffrir a la longue et laisse impugny ung tel contempnement et une telle mocquerie de Dieu et de son evangille" [2]). Verder bevat het Ontwerp voorstellen omtrent de invoering van het Psalmgezang, catechesaties en afschaffing der Paapsche huwelijkswetten. — De Raad besloot den 16 Januari 1537 het Avondmaal 4 maal 's jaars te doen houden en het verdere voorloopig aan te nemen[3]). De bezwering der Geloofsbelijdenis, welke ten doel had nauwkeurig te weten of een ieder der burgers deze leer beleed, opdat uit de belijders de Kerk zou kunnen worden gevormd, ging om politieke redenen veel langzamer dan men gehoopt had en ontmoette zeer veel tegenstand[4]).

De zedewetten werden streng toegepast zonder aanzien des persoons, wat velen zoowel tegen de nieuwe leer als tegen de christelijke overheid in het harnas joeg: de ontevredenheid onder de burgers nam hand over hand toe, en het verzet tegen den geloofseed werd het signaal tot een openlijken strijd tegen de nieuwe orde in haar geheel[5]). De anticlericale partij raakte in Februari 1538 op het kussen, en toen de kerkelijken geen duimbreed met hun eischen weken en steeds heftiger werden, was het gevolg dat Farel en Calvijn volgens besluiten van den Kleinen, Grooten en

---

1) HERMINJARD, *Corr. d. réf.* IV 160. De uitoefening der Tucht wordt verder beschreven als in de Institutie, maar van een bepaald kerkelijk college wordt nog niet gesproken.

2) o. cit. p. 161.

3) C. O. XXI, 206. KAMPSCHULTE a. a. O. I III, 3. CORNELIUS a. a. O. S. 135 f. PIERSON a. w. II 94 v. (die echter 13 Jan. als datum van het besluit noemt).

4) HERMINJARD, *Corr. de ref.* IV 161. cf. PIERSON a. w. II 96 w. CORNELIUS a. a. O. 137 ff.

5) KAMPSCHULTE I III, 4. CORNELIUS 144 ff.; Wie niet zweren wil wordt verbannen. cf. Ratsprot. Nov. 12. C. Opp. XXI, 216.

Algemeenen Raad op 21, 22 en 23 April 1538 afgezet en verbannen werden [1]).

Farel werd naar Neuchâtel, Calvijn naar Straatsburg beroepen, na vele vergeefsche pogingen om naar Genève te mogen terugkeeren. In zijne nieuwe gemeente, welke uit Fransche emigranten bestond, had Calvijn ruimschoots gelegenheid zijne denkbeelden door te voeren; het Avondmaal werd eenmaal per maand gehouden [2]) en de tucht streng doorgevoerd, waartegen de oppositie der jongere leden niets vermocht.

Na een korte rust onder het bestuur der zegevierende partij, die de predikanten geheel als hare onderdanige dienaren behandelde, staken de Guillermins (naar Guillaume Farel) opnieuw het hoofd op. De Katholieken zagen mede hun kans schoon en trachtten van de innerlijke verdeeldheid partij te trekken (schrijven van den Kardinaal Sadolet), en op politiek terrein slaagde Bern er in met afgevaardigden van Genève een verdrag te sluiten, dat metterdaad de zelfstandigheid der jonge republiek bedreigde (Artichauts). De oppositie achtte nu het oogenblik gekomen: de verraders werden verbannen, in Febr. 1540 ging de Raad om, en al spoedig werden pogingen in het werk gesteld om de vaste leiding van Calvijn te herwinnen [3]). Aanvankelijk scheen alles af te zullen stuiten op bezwaren bij Calvijn zelf. Smeekbeden, aanbiedingen en verzoekschriften van den Raad en van particulieren schenen niet te baten, totdat hij na de officiëele herroeping van het verbanningsbesluit op 1 Mei 1541 voor den aandrang bezweek en na allerlei voorbereidende maatregelen en ingewilligde voorwaarden den 15 Sept. 1541 zijn plechtige intocht in Genève hield [4]).

Een nieuwe orde van zaken zou thans een aanvang nemen,

---

1) KAMPSCHULTE, ibidem. De controverse spitste zich ten slotte hierin toe, dat de Raad op aanhoudend dringen van Bern den Lutherschen Avondmaalsritus wilde invoeren, wat de predikanten beslist weigerden, zie Ratsprot. 19 April C. O. XXI 224. cf. CORNELIUS H. A. 175 ff. Op den kansel verklaarden Farel en Calvijn het Avondmaal niet te kunnen uitdeelen wegens de zonden des volks, CORNELIUS H. A. 179.

2) Overeenkomstig den ritus van Straatsburg vlgs. HERMINJARD, *Corr. d. réf.* IV, 140. A. PIERSON, *Stud.* II 150 v.; cf. E. STÄHELIN, *Johannes Calvin*, Elberfeld 1863, I S. 172, die te Straatsburg denzelfden ritus veronderstelt als Calvijn te Genève had willen invoeren.

3) Vgl. KAMPSCHULTE I III 6.

4) a. a. O. K. 7.

geheel en al gebaseerd op het Woord Gods, waarbij de zelfstandigheid van de Kerk zoowel als van den Staat zou worden gewaarborgd. Een commissie uit den Raad toog met de predikanten aan het werk, om reeds na 13 dagen [1]) den Raad haar ontwerp voor te leggen. De eischen van Calvijn kwamen hierin duidelijk aan den dag, die van meet af aan het plan had de Kerk te bevrijden van den druk, dien de Overheid op haar uitoefende. Maar het kan ons niet verwonderen, dat de Kleine en de Groote Raad er evenzeer op bedacht waren hun invloed zoo groot mogelijk te doen blijven en de Kerk tot veel beperkter terrein terug te dringen.

In het kort willen wij dit Wetsontwerp bespreken [2]), daarbij aangeven welke veranderingen door de Overheid daarin zijn gemaakt, en wat ten slotte de definitieve tekst van 1561 geworden is.

Na eene korte inleiding, waarin het doel wordt uiteengezet [3]), wordt aanstonds van de 4 ambten gesproken: les *pasteurs*, les *docteurs*, les *anciens*, les *diacres*.

De Predikanten hebben Woord en Sacramenten te bedienen en met de ouderlingen de broederlijke vermaningen uit te deelen. Een candidaat moet worden geroepen, geëxamineerd en bevestigd, hetwelk geschiedt door de andere predikanten. Na de keuze wordt zijn naam den Raad bekend gemaakt, die hem al dan niet aan-

---

1) Volgens CORNELIUS, *Hist. Arb.* 354 f., die de Ratsprot. van Genève van 13 en 26 Sept. 1541 citeert. CHOISY, *La Theocratie à Genève* 1896 p. 48 spreekt van 20 dagen.

2) C. O. X 15 *Projet d'Ordonnances ecclésiastiques.* De tekstveranderingen door den Raad vastgesteld, worden daar telkens in een noot vermeld.

3) De officiëele redactie, bewaard in de *Registres de la Vénérable Compagnie* heeft dezen aanhef: „Au nom de Dieu tout puissant. Nous sindicques petit et grand conseil avec nostre peuple assemble au son de trompette et grosse cloche suyvant nos anciennes coustumes, ayant considere que cest chose digne de recommendation sur toutes les aultres, que *la doctrine du sainct Evangile de nostre seigneur soit bien conservee en sa purete et lesglise chrestienne deuement entretenue*, que la *ieunesse* pour ladvenir soit fidellement instruicte, *lhospital* ordonne en bon estat pour la sustentation des pauvres, ce qui ne se peut faire synon quil y ait certaine regle et maniere de vivre par laquelle chascun estat entende le debvoir de son office: A ceste cause il nous a semble advis bon que *le gouvernement spirituel tel que nostre Seigneur la demonstre* et institue par sa parole fust reduict en bonne forme pour avoir lieu et estre observe entre nous. Et ainsi avons ordonne et estably de suyvre et garder en nostre ville et territoire la police Ecclesiastique qui sensuit, comme voyons quelle est prise de levangile de Iesuchrist". (C. O. X 16).

neemt, vervolgens wordt hij der gemeente voorgesteld en openlijk bevestigd. Wordt hij onwaardig geoordeeld, dan kieze men een anderen. De Handoplegging is wel zeer gewenscht, maar om de zwakheid van den tijd na te laten. Na de bevestiging legt hij den eed van trouw aan de Overheid af.

De Raad maakte in 2e redactie deze verandering, dat de candidaat *vóór* de keuze aan den Raad moest worden voorgesteld, opdat desnoods de verkiezing zou kunnen verhinderd worden [1]).

Tucht der predikanten. Wekelijks zijn vergaderingen te houden, waarin een gedeelte der H. Schrift wordt behandeld. Ontstaat er leerverschil, dan is dat onderling uit te maken. Gelukt dat niet, dan roepe men de ouderlingen te hulp. Is dat ook tevergeefs, dan moet de magistraat er maar orde op stellen „pour l'obstination de l'une des parties (id. 1561) [2]).

In zake de tucht op de zeden staan de predikanten onder de iurisdictie van de vergadering der predikanten en ouderlingen, waarbij te onderscheiden is tusschen „des *crimes* qui sont du tout intollerables en un ministre", en „des *vices* quon peult aultrement supporter moyennant quon en face admonitions fraternelles" [3]).

De Overheid, die alleen na afloop der rechtshandeling daarvan mededeeling ontving, en terecht bevreesd was, dat deze geestelijke rechtbank ook alle burgerlijke zaken aan zich zou trekken, schrapte in 2e redactie het geheele artikel, zonder iets anders in de plaats te stellen.

In de Ordonn. ecclés. van 1561 wordt het echter weer opgenomen, met deze wijziging, dat wanneer het civiele delicten be-

1) In 1561 (13 Nov.) verschijnen de *Ordonnances ecclésiastiques* voor het eerst in druk, aangevuld en herzien overeenkomstig de toevoegingen van vorige jaren. Hier luidt de redactie: „C'est que les Ministres eslisent premierement celui qu'on devra mettre en l'office, l'ayant faict assavoir à nostre petit Conseil: apres, qu'on l'y presente: et s'il est trouvé digne, qu'il y soit receu et accepté: lui donnant tesmoignage pour le produire finalement au peuple en la predication, afin qu'il soit receu par consentement commun de la compagnie des fideles." Hieraan wordt toegevoegd, dat de naam van den predikant te voren moet worden afgelezen, opdat tijdig bezwaren kunnen worden ingediend.

2) C. O. Xa 20. cf. ib. 96. De beslissing van den magistraat heeft men zóó te verstaan, dat hij niet besliste wat de waarheid was, maar aan het gevoelen van Calvijn de overwinning verzekerde.

3) C. O. Xa 19. Over de „crimes" hebben predikanten en ouderlingen te oordeelen en daarna bericht te zenden aan den magistraat, over de „vices" handelen zij uitsluitend volgens het kerkelijk oordeel.

treft, de Overheid hare iurisdictie aanstonds zal laten gelden, en behalve de gewone straf toe te passen den delinquent ook uit zijn ambt zal ontzetten [1]). Het terrein van den Staat naast dat der Kerk werd zoodoende scherper afgebakend en een ingrijpen op elkanders gebied belet.

Om de *onderlinge* tucht te kunnen uitoefenen, bepaalt het ontwerp van 1541, dat er alle 3 maanden in een predikantenvergadering censuur zal worden uitgeoefend, welke regeling in alle latere redacties wordt teruggevonden.

De Ordonnances van 1561 voegen hierna het een en ander in over de predikanten ten plattenlande, nl. dat jaarlijks een commissie, bestaande uit 2 raadsleden en 2 predikanten, alle gemeenten moeten visiteeren om te onderzoeken of de leeraar geen nieuwe leer heeft verkondigd in strijd met het Evangelie, of zijne prediking dient tot opbouwing en stichting, en of hij zijn herderlijk werk in de gemeente trouw verricht en een goed voorbeeld geeft door een deugdzaam leven, verder om het volk aan te sporen christelijk te leven en de predicaties te bezoeken [2]). De bestuurders der gemeente worden apart gehoord, en naar bevind van zaken wordt gehandeld evenals ten opzichte van de predikanten in de stad.

De vele predikbeurten worden dan in de Ordonnances van 1541 geregeld, welke in de redactie van 1561 nog talrijker worden: gewoonlijk alle dagen der week en soms tweemaal per dag. De behandeling van den Catechismus voor kinderen blijft overal vastgesteld op Zondagmiddag.

Wat de Doctores aangaat, deze zijn belast met de studie en verklaring van het O. en N. Testament, zij hebben de jeugd daarin te onderwijzen, en vormen de hoogste trap van het onder-

---

1) Ontwerp van 1541: „Quant est des crimes, quon ne doibt nullement porter, sil sen dresse quelque accusation ou murmure, *que lassemblee des ministrct ct anciens en enquerrent*, affin de y proceder par raison, et selon quon en trouvera, quils en jugent et puys rapportent le jugement au magistrat, affin que si mestier est le delinquent soit depose".

De tekst van 1561 luidt (C. O. Xa 97): „Quant est des crimes qu'on ne doit nullement porter, si ce sont crimes civils, c'est à dire qu'on doive punir par les loix: si quelqu'un des ministres y tombe, *que la Seigneurie y mette la main:* et qu'outre la peine ordinaire dont elle est accoustumé de chastier les autres, elle le punisse, en le deposant de son office".

2) C. O. Xa 98.

wijs [1]). De *School* wordt hier verder ook besproken [2]), en geheel gesteld onder kerkelijk opzicht. De onderwijzers moeten eerst door de predikanten worden aangenomen en daarna aan den Raad voorgesteld.

De Raad brengt hierin deze wijziging, dat in de examencommissie ook 2 raadsleden zullen zitting hebben, en de adspirant-onderwijzer zoowel vóór als na het examen aan den Raad zal worden voor- gesteld [3]).

De taak der Ouderlingen [4]), vereenigd in het Consistorie, is op ieders leven toe te zien en de tucht uit te oefenen [5]). „Comme ceste esglise est disposee", zou het goed zijn er 12 aan te stellen: 2 uit den Kleinen Raad, 4 uit den Raad der Zestig en 6 uit den Grooten Raad, mannen van onberispelijken levenswandel, godsvrucht en verstand. Gewenscht is, dat er in elke wijk eenige wonen. De keuze geschiede door den Kl. Raad in overleg met de predikanten [6]). Jaarlijks hebben de ouderlingen verantwoording te doen aan den Raad en hun ambt in zijne hand te stellen.

De werkzaamheid van het Consistorie is tweeledig: controleerend en rechterlijk. De leden moeten op ieders leven acht geven, zoowel in zake de rechtzinnigheid en het bezoeken van Kerk en Avondmaal, als ook ten opzichte van de kinderopvoeding en het zedelijk

---

1) C. O. Xa 21. „Loffice propre de docteurs est denseigner les fidelles en saine doctrine, affin que la purete de levangile ne soit corrompue ou par ignorance ou par maulvaises opinions. Toutesfois selon que les choses sont auiourdhuy disposees nous compregnons en ce tiltre les ardes et instructions pour conserver la doctrine de dieu et faire que lesglise ne soit desolee par faulte de pasteurs et ministres, ainsi pour user dun mot plus jntelligible nous appellerons lordre des escolles.

2) De Ordonnances van 1561 bevatten hieromtrent geen verdere aanwijzingen, en verwijzen naar het Boek van de Ordre des Escoles. De school is dus reeds op weg van het gebied der Kerk naar dat van den Staat. Vg. Ch. de la Saussaye, *Het Protestantisme als politiek beginsel*, Rotterdam 1871. Noot bl. 88 v.

3) cf. Cornelius, *Hist. Arbeiten zur Ref. zeit*, S. 576.

4) Ter verklaring wordt hier bijgevoegd wat in 1561 in de officeele tekst staat: „commis ou deputez par la Seigneurie au Consistoire", welk laatste als zoodanig uit 12 ouderlingen en al de predikanten bestaat. cf. C. O. VIII, 709.

5) C. O. Xa 22: „Leur office est de prendre garde sur la vie dun chascun, dadmonester amyablement ceulx quilz verront faillir ou mener vie desordonnee, et la ou il en seroit mestier faire rapport a la compaignye qui sera deputee pour faire les corrections fraternelles et les faire avec les aultres" (evenzoo in de Ordonn. v. 1561).

6) De ambtseed van het Consistorie is in de Ordonn. v. 1561 in den tekst opgenomen.

leven der enkelen. Daartoe dient het geregeld huisbezoek, hetwelk in de Ordonnances van 1561, (ed. 1862 p. 55) op 4 maal per jaar wordt vastgesteld.

In de wekelijksche vergaderingen van het college werden de aanklachten ingediend en rechterlijk onderzocht. Bedenkelijk mag het hier heeten, dat aanklagers, getuigen en rechters in één lichaam vereenigd waren, en de heeren bezoldigd werden uit de strafgelden [1]).

Door zijn eigenaardige samenstelling en werkzaamheid was het Consistorie a. h. w. het verbindingslid tusschen kerkelijke en wereldlijke ordening. De twee machten reikten elkander hier de hand om te waken voor het persoonlijk welzijn der burgers. Toch zijn we hier op zuiver kerkelijk terrein volgens de denkbeelden van dien tijd; alleen geestelijke straffen mogen worden opgelegd. Hiertoe behooren: berisping en terechtwijzing, kerkelijke boete, openlijk smeeken om vergiffenis op de knieën, weren van het Avondmaal, afsnijden van de kerkelijke gemeenschap en het overleveren der geëxcommuniceerden aan de overheid [2]). In het laatste geval werd de Luitenant of de Raad verzocht het verdere ter bestraffing te willen doen, iets wat helaas veel voorkwam, en het Consistorie geheel op de lijn bracht van de Roomsche Inquisitie.

Van haar kant waakte de Overheid zorgvuldig, dat het Consistorie niet op haar terrein indrong, en zoo vindt men in de Ordonn. eccl. van 1561 [3]) deze toevoeging bij het oorspronkelijk ontwerp: ,,Ainsi que le dernier jugement de la correction soit tousiours reservé a la Seigneurie". Intusschen hadden de kerkelijke straffen grooten invloed ook op het burgerlijk leven, getuige deze bepaling in de Ordonnances [4]): Que sil (n.l. de geëxcommuniceerde) persiste jusques au bout de lan sans se corriger pour les admonitions a lui faictes, quil soit banni aussi pour un an comme incorrigible, sinon quil previenne en demandant pardon a Messieurs et recognoissant sa faulte en consistoire, pour estre admis a la communion." — Het blijkt dus wel, dat ,,Seigneurie" en ,,Régime spirituel" in Genève streng werden onderscheiden, en elk van beide een groote mate van vrijheid genoot op eigen terrein; doch beider grenzen strekten zich zeer ver uit en grepen ook in op het privaatleven der burgers.

---

1) Vg. Kampschulte, *Joh. Calvin* I, B IV, § 4.
2) Ordonn. eccl. ed. 1562, p. 56 s.
3) C. O. X, I, p. 97.
4) C. O. X, I, p. 119.

Het 4e ambt, dat der Diakenen, is in tweeën gesplitst: Sommigen zijn belast met de zorg voor de goederen der armen en heeten „procurateurs", anderen, met den naam van „hospitalliers", verzorgen de kranken en helpen de armen. Zij vergaderen wanneer zulks noodig is en worden op dezelfde wijze als de ouderlingen gekozen [1]). De controle wordt volgens het ontwerp van 1541 uitgeoefend door de predikanten, volgens de toevoeging van den Raad ook door „les commis ou anciens avec lun des seigneurs Sindicques, zooals ook in 1561 in den tekst voorkomt.

Dan volgen de verordeningen over *Doop*, *Avondmaal*, *Huwelijk* en *Kerkgezang*.

De eerste moet plaats hebben in de gewone godsdienstoefening door een predikant: het Avondmaal worde zoo mogelijk eens per maand gevierd, waarbij ouderlingen en diakenen helpen met den kelk. Na openbare afkondiging op den vorigen Zondag, moet streng worden toegezien, dat niemand onwaardig toega [2]).

Het *Huwelijk* kan op alle dagen der week gesloten worden, behalve op Avondmaalsdagen, en altijd voor 't begin der predikatie.

Wegens mogelijk verschil in huwelijkszaken zou het Ontwerp gaarne zien, dat de Raad, omdat het toch iets is, dat beiden raakt, een vaste commissie benoemde [3]) waarin ook eenige predikanten met adviseerende stem zaten. Verder kunnen dan aparte Ordonnances voor deze aangelegenheden worden opgesteld. — De tweede Redactie heeft deze wijziging, dat de staatscommissie,

---

1) C. O. Xa 23. cf. ib. 101 s.

2) ib. 25 s. cf. ib. 104.

De Ordonnances van 1561, C. O. Xa 118 s. bevatten een afzonderlijk Edict aangaande degenen, die het Avondmaal verachten en ook na vermaning weigeren te komen: „Mais s'il continue en son obstination, tellement qu'outre le passé il demeure encores *demi an* sans y venir: qu'estant *renvoyé devant Messieurs* (sinon qu'il demande pardon de sa faute et soit prest de l'amender) il soit *banni pour un an de la ville*, comme incorrigible. Et toutesfois encor qu'il recognust sa faute, pour avoir reietté les admonitions du Consistoire, *qu'il soit chastié à* la discretion de Messieurs, et renvoyé pour réparer le scandale qu'il aura faict se monstrant ainsi rebelle."

3) C. O. Xa 26. „Touchant les differences en causes matrimoniales, pour ce que ce nest pas matiere spirituelle mais *meslee avec la politique*, nous remettons cella a messeigneurs, les pryans neantmoins de vouloir sans plus delayer dresser ung consistoire pour en juger, auquel si bon leur semble ilz pourront conioindre quelquesungs des ministres comme conseillers; sur tout quil leur plaise deputer gens pour faire ordonnances, lesquelles on suyve doresnavant."

waarbij een predikant, enkel de partijen heeft te hooren, en de uitspraak aan den Raad zelven verblijft. In 1561 is de commissie van onderzoek weer kerkelijk [1]).

Het *Kerkgezang* wordt zeer tot stichting aanbevolen en aangeraden in het begin de kinderen de liederen goed in te laten studeeren [2]).

Dan volgen voorschriften over *begrafenis*, *ziekenbezoek*, *gevangenisbezoek* en de onmisbare *catechisatie*, waarop we echter in het verband dezer studie niet nader ingaan.

Anders is het met de orde, „quon doibt tenir envers les grans, pour observer bonne police en lesglise", zijnde de *Kerkelijke Tucht*, die zich uitstrekt over geloof en leven der leden, en aan het Consistorie is opgedragen [3]). „Sil y a quelqun qui *dogmatise* contre la doctrine receue, quil soit appelle pour conferer avec luy. Sil se renge, quon le renvoye sans scandale ne diffame. Sil est opiniastre, quon ladmoneste par quelques fois, jusques a ce quon verra quil sera mestier de plus grande severite, et lorsquon luy interdise la communion de la cene et quon le denonce au magistrat" [4]). Is iemand nalatig in het kerkbezoek, in die mate dat zich daardoor een kennelijke geringschatting van de gemeenschap der geloovigen openbaart, of wanneer iemand de Kerkorde blijkt te verachten, dan moet de zoodanige tot driemaal toe vermaand, en wanneer hij zich niet onderwerpt, van de kerk gescheiden en aan de overheid bekend gemaakt worden.

„Quant est *de la vie* dun chascun, pour corriger les faultes qui y seront, il fauldra proceder selon lordre que nostre seigneur commande". En dan volgt de beschrijving van het vermanings-

---

1) Ratsprot. v. Genève v. 29 Sept. vg. CORNELIUS H. A. S. 377: „Touchant differences en causes matrimoniales.... cela demore a la seigneurie. Ce neantmoyns avons advise de dresser ung consistoire pour aoyr les parties, auquel sera conioint quelqun des ministres comment consellier". In de Raadszitting van 27 Oct. wordt deze geheele alinea geschrapt, en de huwelijkszaken opgedragen aan het Consistorie voor de zedentucht. De Redactie van 1561 draagt het Consistorie het onderzoek op, en den Raad de beslissing, terwijl er aan wordt toegevoegd: lesdites Ordonnances, depuis passees le jeudi 13 de Novembre 1561. cf. X[a] 105.

2) C. O. X[a] 26. cf. p. 104.

3) cf. C. O. XIV, 663. 673. 685. XIX, 246. XXI, 727.

4) C. O. X[a] 29. cf. p. 117 „qu'on le denonce au magistrat" wil zeggen, dat de kerkelijke ban ook burgerlijke straf met zich brengt, comp. BONIVARD, *Ancienne et nouvelle politique* p. 96. KAMPSCHULTE II VI, 2.

proces, zooals dat reeds bij de Institutie is behandeld; de „vices secretz" worden weder onderscheiden van de „vices notoires et publiques", welke aanstonds door het Consistorie worden onderzocht. Het doel blijft de verbetering van den zondaar, en de zwaarste straf is afsnijding van de gemeenschap en van het Avondmaal [1]). De 2e Redactie van den Raad zegt aan het slot nog eens met bijzonderen nadruk, dat de predikanten geen eigen iurisdictie hebben, maar enkel de partijen te hooren en de schuldigen te vermanen hebben, de Raad zal dan een oordeel uitspreken [2]). In de 3e Redactie van 3 Nov. wordt de rechtshandeling nog duidelijker uiteengezet [3]).

De Ordonnances van 1561 bevatten ten slotte nog een uitvoerig stuk, getiteld: „Edicts passez en Conseil des deux cens, le vendredi neuvieme de Fevrier 1560, pour declaration des precedens, touchant l'election des anciens et l'excommunication". Het is gericht tegen de misbruiken die allengs zijn ingeslopen en opgesteld op verzoek der predikanten.

Allereerst dan was er aanmerking op gemaakt, dat de Syndique, die het Consistorie presideerde, dat deed met het teeken zijner waardigheid, den staf. De Raad is hun hierin gaarne ter wille en besluit dat wanneer een Syndique presideert, hij dat enkel te doen heeft in zijn qualiteit van ouderling, dus zonder staf. Wereldlijk en geestelijk gezag moeten streng uiteen worden gehouden, hoewel ze veel gemeen hebben, opdat elk aan zijn bijzondere roeping beantwoorde [4]).

---

1) C. O. Xa 30.

2) Ratsprot. v. Genève 29 Sept. 1541. C. O. Xa 30. Vg. CORNELIUS, H. A. S. 377.

3) Ratsprot. v. Genève 3 Nov. „Et que tout cela se face en telle sorte que *les ministres naient nulle iurisdiction civile* et ne usent sinon du glaive spirituel de la parolle de Dieu comme sainct Paul leur ordonne, et que par ce consistoire ne soit en rien derogue a lauctorite de la seigneurie ne a la justice ordinaire. Mais *que la puissance civile demeure en son entier.* En mesmes ou il sera besoing de faire quelque punition ou contraindre les parties: que les ministres avec le consistoire *aiant ouy les parties et faict les remonstrances et admonitions* telles que bon sera ayent a raporter au conseil le tout, lequel sur leur relation advisera de ordonner et faire jugement selon lexigence du cas". Hetzelfde in de Ordonn. van 1561. C. O. Xa 119.

4) C. O. Xa 121 s. „Car combien que ce soyent choses conioinctes et inseparables, que *la seigneurie et superiorité* que Dieu nous a donnee, et *le regime spirituel* qu'il a ordonné en son Eglise: toutes fois pource qu'elles ne sont point

Ten tweede wordt de verkiezing der Ouderlingen voor het Consistorie op den ouden voet hersteld in dien zin, dat de predikanten steeds zullen worden geraadpleegd.

Ten derde moet de onderscheiding tusschen „citoyens" als volberechtigde burgers en de „bourgeois", voor de verkiezing als ouderling niet volgehouden worden, aangezien „les privileges et dignitez qui se doivent reserver aux citoyens, ne se peuvent comprendre en l'estat spirituel de l'Eglise, et que plutost il serait à desirer qu'on choisist les meilleurs de tout le corps".

Ten slotte wordt ten aanzien der Tucht het oordeel der Kerk door de Overheid aanvaard met deze woorden: nous avons ordonné que ci après ceux qui auront esté excommuniez par le Consistoire, s'ils ne se rengent après avoir esté deuement admonestez, mais qu'ils persistent en leur rebellion, soyent declarez par les temples estre reiettez du troupeau, iusques à ce qu'ils viennent recognoistre leur faute et se réconcilier à toute l'Eglise". Die van het ongeloof vervallen zijn of zich tot het Pausdom hebben gekeerd, moeten, zoo zij berouw hebben daarvan, openlijk in den tempel belijdenis doen en aan God en zijne Kerk vergeving vragen [1]).

Wanneer wij een blik terugwerpen, moeten wij erkennen, dat Calvijn veelszins zijn ideaal heeft kunnen verwezenlijken. Onder zijn regime heeft de Kerk te Genève een destijds ongehoorde mate van zelfstandigheid bereikt. De voorstellen van Calvijn van 1537 en 1541, hoezeer zij ook de macht der Overheid schenen te bedreigen, werden in den loop der jaren tot wet verheven, en in de Ordonnances van 1561 is de Overheid eigenlijk de onderdanige — ofschoon in eigen sfeer onafhankelijke — dienaar der Kerk, om zoodoende de haar aangewezen taak in het Koninkrijk Gods te vervullen, de wacht te houden over de gemeente des Heeren, opdat God rein vereerd worde! De eigenlijke jurisdictie der Kerk heette streng tot het geestelijk zwaard beperkt, maar de gebrekkige scheiding van kerkelijke en burgerlijke delicten was oorzaak

---

confuses, et que celui qui a tout empire de commander, et auquel nous voulons rendre suiection comme nous devons, a discerné l'un d'avec l'autre, nous declarons etc."

Vg. KAMPSCHULTE, *J. Calvin, seine Kirche u. sein Staat* II VII, 4.

1) Ordonn. eccl. de 1561 C. O. Xa 122 ss. Over den omgang met geëxcommuniceerden, cf. C. O. XIX, 369.

dat de Raad het laatste woord had in schier alle zaken, terwijl het Consistorie ze in eerste instantie reeds had onderzocht.

De *Tucht* treedt in de Kerkorden bijzonder sterk op den voorgrond. Voor Calvijn is zij de onmisbare grondslag voor alle goede Kerkinrichting, want evenals de O. Testamentische Zedewet het fundament is van de H. Schrift, zoo is ook de gehoorzaamheid aan Gods gebod de eerste plicht van de leden van Christus' Kerk. De Regeering der Kerk, in handen van het Consistorie, moet derhalve de grootste aandacht schenken aan de leer en het leven der leden, waarvan zij aan God verantwoording schuldig is. Dat de persoonlijke gewetensvrijheid hierbij kon worden aangerand, werd aanvankelijk niet begrepen, maar is tot groote schade in de practijk ervaren. De Kerkelijke Tucht strekt zich ongetwijfeld uit over het *inwendige* leven der gemeenteleden, maar zij mag de natuurlijke grenzen niet overschrijden, nl. ter eener zijde het geweten des menschen en zijne persoonlijke verhouding tot God, en naar de andere zijde zijn uitwendig leven in de maatschappij.

Het is Calvijns' weergalooze grootheid de zelfstandigheid der Kerk binnen haar gebied met alle kracht en heel zijn leven door in theorie te hebben bevochten en verwonnen, maar de practijk is hem te machtig gebleken, en heeft van haar gemaakt een streng opvoedingsinstituut, dat slechts met behulp van den krachtigen Staatsarm aan de zichzelf gestelde eischen kon voldoen.

Niet te verwonderen is het derhalve, dat de Kerk als levend organisme, als vergadering der geloovigen, als gemeente, zich slechts zwak kon uiten, en ook in de Ordonnances van geringe beteekenis was. De vrije, natuurlijke ontwikkeling werd daardoor belemmerd en aan het uitwendige opgeofferd, wat aan het inwendig gezond en krachtig leven had moeten besteed worden. — Als idealist anticipeerde Calvijn op den tijd waarin ieder lid van het lichaam van Christus zijn Heer en Koning vrijwillig en van harte zou liefhebben en gehoorzamen, en als realist streefde hij er met alle kracht naar dien idealen toestand te belichamen in zijn omgeving, en dien door te voeren al moest het met geweld, want — en dit is het grondmotief van alles — niet het leven naar het goeddunken des harten is het hoogste, maar de Eere Gods, wiens Souvereiniteit tevens voor den mensch het eeuwig heil beschikt.

HOOFDSTUK III.

DE STAAT.

§ 1. *Algemeene Opmerkingen.*

„Ontneem aan de theorie van de twee zwaarden, het ééne dat van den Staat, het zwaard der overheid, het andere dat van de Kerk, het zwaard des geestes, het woord; ontneem, zeg ik, aan die theorie hetgeen de roomsche kerk, in samenhang met zoovele andere dwalingen, daarbij heeft gevoegd: de absolute souvereiniteit van Petrus en van zijne navolgers, de jezuïtische leer dat de macht van den Staat afhankelijk is van die der Kerk, en gij hebt de theorie van *Calvijn*" [1]).

Met deze woorden van wijlen Prof. La Saussaye Sr., wordt duidelijk aangewezen de bodem, waarin het staatsbegrip van Calvijn wortelt, om zich daaruit zelfstandig te ontwikkelen. Steunende op de middeleeuwsche theorie van de goddelijke herkomst der macht in de wereld, en die terugvindende in de H. Schrift als kenbron der waarheid, verwierp hij na zijne studiën in Frankrijk, waar hij ruimschoots gelegenheid had gehad de samenkoppeling en den strijd van de twee vertegenwoordigers dier macht gade te slaan, welbewust alle toevoegselen van beide zijden, en kwam reeds in 1536 [2]) met zijn beginsel van onafhankelijkheid zoowel der geestelijke als der burgerlijke macht, — hoewel beide onderworpen aan Gods souvereiniteit — lijnrecht te staan zoowel tegenover het Papalisme, waarin de Staat ondergeschikt aan de Kerk werd verklaard, als tegenover de heerschende denkbeelden onder de Vorsten in zake hunne macht over de Kerk, en — op het

---

1) Dr. D. Chantepie de la Saussaye. *Het Protestantisme als politiek beginsel.* Rotterdam 1871, bl. 52 v.

2) Zie zijne Institutie rel. christ. a⁰ 1536 c. VI de libertate christiana.

terrein der Reformatie zelve — zoowel tegenover de losbandigheid van het Anabaptisme, als tegenover de Caesaropapie in de Luthersche Kerk, die met haar territoriaalstelsel de kerkelijke vrijheid aan banden legde. En hij, die de zelfstandigheid der Kerk op eigen gebied hoogelijk had geroemd en daar aan hare macht een invloed toekende, welke waarlijk niet onderdeed voor de aanspraken der Roomsche Kerk, wist ook de vrijheid te proclameeren van die macht, waaraan het bestuur van de organisatie der menschelijke samenleving, die wij Staat noemen, was opgedragen.

Calvijns opvatting van het Staatslichaam willen wij thans nagaan, aan de hand van zijne uiteenzetting in het 20ste hoofdstuk van het IVe Boek zijner Institutie van 1559, waarin de gedachten, reeds in de eerste uitgave van 1536 uitgesproken, breeder worden behandeld. De citaten uit zijne andere werken zullen deze schets zooveel mogelijk aanvullen, terwijl in een afzonderlijk gedeelte de verhouding der Overheid tot den godsdienst wordt ter sprake gebracht.

---

§ 2. *Het Staatsbegrip.*

De plaats, die Calvijn in zijne Institutie aan de bespreking der georganiseerde burgerlijke samenleving toewijst, bepaalt van stonde aan de beteekenis, die zij voor hem heeft. Het IVe Boek, welks laatste hoofdstuk hierover handelt, draagt toch het opschrift: „De externis mediis vel adminiculis, quibus Deus in Christi societatem nos invitat et in ea retinet" [1]). Daartoe behoort ook de „politica administratio", die op hare wijze tot den bloei van het Godsrijk op aarde heeft mede te werken [2]). Immers het is er niet zóó mede gesteld, dat sinds Christus de vrijheid heeft gebracht, er geen andere rechtstreeksche macht meer op de aarde zijn zou dan de Zijne, zooals sommige idealisten meenen [3]), of ook wel dat de

---

1) Instit. rel. christ. 1559. C. Opp. II 745.

2) Inst. Lib. IV c. 20 § 2.

3) Inst. IV 20. 1. Waarschijnlijk zijn de Anabaptisten bedoeld, cf. over de verwerping van den magistraat door dezen C. Opp. VII, 81 sq.

macht der Vorsten hoog boven die van God zou staan, gelijk in de Duitsche landen veelzins gezien wordt [1]).

Integendeel het is in de wereld, als in het menschelijk lichaam, waarin uit- en inwendig leven tot hetzelfde doel moeten samenwerken. Er is zoo ook verschil tusschen het „spirituale Christi regnum" en de „civilis ordinatio", maar beide zijn op aarde werkzaam om het doel van God met de menschheid te verwezenlijken [2]), en haar te brengen tot het volbrengen Zijner geboden. De macht der Kerk strekt zich daarbij uit over de ziel en richt zich op het eeuwig leven, terwijl de Staat met den uitwendigen mensch te doen heeft en zich beperkt tot het leven in deze wereld [3]). Toch is de bevestiging en bevordering van het Koninkrijk Gods ook mede het doel van dezen laatste, waartoe de verdeeling in volken en standen volstrekt geen beletsel is [4]), aangezien daardoor de uitwendige regeering aan hare bestemming kan beantwoorden: „quamdiu inter homines agemus, externum Dei cultum fovere et tueri, sanam pietatis doctrinam et ecclesiae statum defendere, vitam nostram ad hominum societatem componere, ad civilem iustitiam mores nostros formare, nos inter nos conciliare, communem pacem ac tranquillitatem alere [5])". Het gebied van den Staat is dus: de openbare dienst van God, de maatschappelijke zedelijkheid en de handhaving van het recht.

Wordt dit goed in het oog gehouden, dan is de Staat metterdaad een hulpmiddel om de menschen voor het Koninkrijk Gods voor te bereiden, aangezien nu de boosheid kan worden beteugeld en het goede tot vrije ontwikkeling kan komen. Want de volmaaktheid is in de menschelijke samenleving waarlijk nog niet tot stand gekomen [6]), zoodat een strenge handhaving der wetten noodzake-

---

1) Inst. IV, 20. 1. cf. C. O. XLIII, 135 (In Amos c. 7) waar als de vruchten van den in Duitschland heerschenden toestand o. a. genoemd worden, „quod principes, et quicunque potiuntur imperio, putant se ita spirituales esse, ut nullum sit amplius ecclesiasticum regimen". De theorie der Lutheranen o. a. C. O. V, 560 (Actes de Ratisbonne a⁰ 1541): „les Princes qu'on tient maintenant pour Evesques, qui administrent temporellement ies seigneuries ecclesiastiques" etc.

2) Inst. IV 20, 1. 2. cf. C. O. XXVII, 466. XLIX, 227.

3) ib. § 1.

4) ib.

5) ib. § 2. cf. C. O. LIII, 137 (Serm. 12 sur 1 Tim.) XXX, 487. (Homil. 85 in 1 Sam. 24).

6) Instit. IV, 20. 2.

lijk is en dus de burgerlijke regeering met recht een weldaad Gods wordt genoemd [1]). Derhalve zegt Calvijn op een andere plaats [2]): „Nous croions que Dieu veult que le monde soit gouverné par loix et pollices afin quil y ait quelques brides pour reprimer les appetis desordonnez du monde et ainsi quil a establis les royaulmes et principaultez et tout ce qui appartient à lestat de iustice, et en veult estre recognu autheur, afin qu' à cause de luy non seulement on endure que les superieurs dominent, mais aussi quon les honore et prise en toute reverence, les tenans pour ses lieutenans et officiers lesquelz il a commis pour exercer une charge legitime et saincte."

Zoo heeft de Politie of burgerlijke orde niet slechts voor de materiëele belangen der burgers te zorgen, opdat deze tezamen kunnen leven, maar ook „ne idololatria, ne in Dei sacrilegia, ne adversus eius veritatem blasphemiae aliaeque religionis offensiones publice emergant ac in populum spargantur; ne publica quies perturbetur; ut suum cuique salvum sit et incolume; ut innoxia inter se commercia homines agitent; ut honestas et modestia inter ipsos colatur. Denique, *ut inter christianos publica religionis facies exsistat, inter homines constet humanitas*" [3]). — Calvijn bedoelt hiermede niet over te grijpen op het terrein der Kerk, want wat hij zegt betreft alleen het beschermen van den waren godsdienst tegen openbare goddeloosheden, opdat de *humanitas*, de ware menschheid in hare natuurlijke gedaante, door den christelijken godsdienst weer aan het licht kome. En deze moet blijkbaar niet in den een of anderen bizonderen vorm, als die der Luthersche of Gereformeerde Kerk, maar in zijne algemeene beginselen worden bevorderd door den Staat [4]).

Het maakt den indruk, alsof Calvijn vervuld is van een zeker

---

1) C. Opp. XXX, 487 (Homil. 85 in 1 Sam. 24).

Ontstaat dus door en in de *Kerk* het inwendige leven, de drijfveer tot het goede; de burgerlijke samenleving in den *Staat* geeft het kanaal waardoor, de vorm waarin, dat leven tot uitdrukking kan komen. De Kerk heeft het materieele, de Staat het formeele gedeelte van het werk dat God door de menschheid wil tot stand brengen.

2) C. O. IX, 720 (Confessiones: Au Roy). cf. C. O. V, 353 s. (Catechismus Genev. 1538. De magistratu) ib. 361 s. (Confessio fidei 1538, de magistratu).

3) Inst. IV 20, 3.

4) Vg. Dr. D. CH. DE LA SAUSSAYE. *Het Protestantisme als politiek beginsel*, bl. 58 vv.

profetisch idealisme, waardoor hem de normale staatsinrichting volgens de beginselen der H. Schrift niet meer ver af schijnt te zijn. Helder staat het hem steeds voor den geest: God eischt in Zijn Woord de volmaaktheid, en aangezien Hij heerschappij voert zoowel over het gebied van den Staat als over dat der Kerk, moet ook in het staatsleven dat streven naar het voldoen aan den eisch der goddelijke Wet zichtbaar zijn. Er is maar ééne waarheid; is dat Gods Woord, welnu, dan moet die ook in de zichtbaarheid treden op het terrein van het openbare menschelijke leven, terwijl zij bevestigd wordt door het getuigenis der conscientie.

Het burgerlijk leven dus niet uit den Booze en een noodzakelijk kwaad, maar uit God en tot God, dat is een kostelijk beginsel door Calvijn uitgesproken. Het is dus een voorbereiding voor het hemelsch Koninkrijk [1], en daarom nu laat hij het paedagogische element des te sterker op den voorgrond treden en wordt het Staatsbestuur een macht en bevoegdheid toegekend, zooals een voogd over minderjarige kinderen bezit. Dat echter juist met en door de Reformatie aan die onmondigheid een einde was gekomen, heeft Calvijn te weinig begrepen.

De Burgerlijke Ordening nu bestaat in 3 deelen: de *Overheid*, de *Wetten* en het *Volk* [2], en deze worden achtereenvolgens aldus behandeld:

1. *a.* het ambt der *overheid* een goddelijke instelling,
   b. hare plichten en macht;
2. de *wetten* eener christelijke regeering;
3. beider belang voor de *onderdanen* en hun schuldige onderdanigheid.

---

§ 3. *De Overheid.*

a. Haar ambt een goddelijke instelling [3].

Dat het Overheidsgezag van goddelijken oorsprong is, betuigt de H. Schrift zoowel in het Oude als het N. Testament als met

---

1) Instit. IV 20, 2.
2) Instit. IV 20, 3.
3) ibid. § 4. cf. C. Opp. V, 353. (Catech. Genev. 1538, de magistratu) VII, 83; XXVI, 314; XXX, 488; XXXVI, 318. 626; XLIX, 249. 637; LIII, 130. 547. LIV, 555.

éénen mond, en zij versiert deze waardigheid met vele treffelijke titels. Zoo worden degenen die het ambt bekleeden in de Wet Goden genoemd (Ex. 22, 8; Ps. 82, 1 en 6) en dit beteekent „mandatum a Deo habere, divina autoritate praeditos esse, ac omnino Dei personam sustinere, cuius vices quodammodo agunt" [1]). Zij heeten „filii Dei" [2]), „pastores populorum" [3]), en Calvijn noemt ze nog „organa Dei" [4]) „ex Dei gratia" [5]). Christus zelf beroept zich in Joh. 10 : 35 op de O. Testamentische uitspraak [6]), en de koningen Israels zijn zich van die verheven roeping Gods bewust, erkennende dat God hen bijstaat bij het samenstellen van wetten en de uitoefening van het recht (Deut. 1, 16; 2 Kron. 19, 6; Spr. 8, 14 enz.)

Inzonderheid spreekt Paulus zich daarover duidelijk uit in Rom. 13 : 1 en v.v., behalve dat hij ook in Rom. 12, 8, en 1 Cor. 12, 28 de wettige macht ten zeerste aanprijst [7]). In zijn Commentaar op Rom. 13, 1 [8]), laat Calvijn zich dan in dezen zin uit, dat de overheden niet uit zichzelf tot die macht zijn gekomen, „sed manu Domini sunt impositi". Hij is de „iuris politici autor". Maar de overheidsmacht is niet van God zooals pest en hongersnood en oorlog en dergelijke straffen voor de zonden, „sed quia ipse ad legitimam rectamque mundi administrationem eas instituerit". Want hoewel dwingelandijen en ongerechtige heerschappijen, wanneer zij vol *ἀταξία* zijn, „non sunt ex ordinata gubernatione", zoo is toch het ius imperii tot heil van het menschelijk geslacht door God ingesteld. — Den koningen wordt Ps. 2, 12 bevolen hunne macht aan Christus te onderwerpen, en Jes. 49, 23 worden de koningen de voorstanders van de godsvruchtige dienaren Gods genoemd [9]), en dit is zijn slotsom: „Quare nulli iam dubium esse debet quin civilis potestas vocatio sit, non modo coram Deo sancta

---

1) ibid. cf. C. O. XXVII, 688 (Serm. 123 sur Deut. 21) in de plaats van God. V, 362 (Confers. fid. 1538) Dei vicarii.
2) C. O. XXVII, 678 (Serm. 179 s. Deut. 32).
3) C. O. XXXI, 746. Comm. in P. 78.
4) C. O. XXXII, 322.
5) C. O. XXIX, 106 (Serm. 1 sur Deut. 33).
6) Instit. IV 20, 4.
7) ib.
8) C. O. XLIX, 248 ss.
9) Instit IV 20, 5.

et legitima, sed sacerrima etiam, et in tota mortalium vita longe omnium honestissima" [1]).

Het is voorwaar een moeilijke taak, die den overheden als dienaars van Gods gerechtigheid [2]) op de schouders is gelegd, en zij kunnen hun plicht alleen met Gods hulp vervullen [3]). Met mond, geweten en hand hebben zij van Gods gerechtigheid te getuigen. „In summa, si se Dei vicarios esse meminerint, omni cura, sedulitate, industria invigilent oportet, quo hominibus quandam divinae providentiae, custodiae, bonitatis, benevolentiae, iustitiae imaginem in se repraesentent" [4]). Het zij hun tot troost, dat zij in een werk Gods bezig zijn, „non in profanis, nec a servo Dei alienis occupationibus se versari, sed sanctissimo munere quippe qui Dei legatione funguntur" [5]).

Ook Luc. 22, 25, v. („De koningen der volken heerschen over hen . . . .; doch gij niet alzoo! maar de meeste onder u, die zij gelijk de minste, en die voorganger is, als een die dient") wordt ten onrechte aangehaald ten bewijze dat christenen het burgerlijk ambt niet mogen waarnemen [6]); want wat staat er anders dan dat het met de apostolische bediening „niet is gelegen als met de koninkrijken, waarin één het hoofd is over de anderen." Deze plaats bewijst alleen „dat het koninklijk ambt geen apostolische bediening is." De verschillende vormen van Overheid hebben wij dus te blijven beschouwen als „Dei ordines" [7]).

Uit al hetgeen Calvijn hier zegt omtrent het Overheidsgezag blijkt zijne opvatting van de goedgunstigheid en liefde van God, die den eenen mensch over den anderen aanstelt om hem wat het uitwendige leven betreft, in het rechte spoor te leiden en tegen kwaden invloed te beschermen. Dat dit gezag er enkel is *om der zonde wil*, en dus in een zondelooze maatschappij ondenkbaar [8]),

---

1) Inst. IV 20, 4.
2) ibid. § 6.
3) C. O. XXIX, 660 (Hom. 38 in 1 Sam. 11).
4) Inst. IV 20, 6. cf. C. O. V, 362 (Conf. fid. 1538), C. O. XLI, 395 (Serm. 7 sur Dan. 6), XXIX, 660 (Hom. 41 in 1 Sam. 12, „Dei patroni"), LIII, 142 (Serm. 12 sur 1 Tim. 2, 1 en 2, verantwoordelijk als Gods plaatsvervangers).
5) ib. § 6.
6) ib. § 7.
7) Instit. IV 20, 7.
8) Dr. A. KUYPER. *Het Calvinisme.* 6 Stone-lezingen, Amsterdam, bl. 71.

volgt hieruit volstrekt niet. De bedoeling van Calvijn komt echter nog duidelijker aan den dag, wanneer hij spreekt over de functie der Overheid.

Doch eerst nog een woord over den regeeringsvorm.

Deze is Calvijn in beginsel tamelijk onverschillig, aangezien alle hun schaduwzijde hebben, de monarchie, zoowel als de oligarchie en de democratie. „Proclivis est a regno in tyrannidem lapsus; sed non multo difficilior ab optimatum potestate in paucorum factionem, multo vero facillimus a populari dominatione in seditionem" [1]). Wel acht hij de gevaren voor willekeur en despotisme het geringst, en de waarborgen voor de bescherming van de vrijheid des volks het grootst bij eene aristocratie [2]), maar aangezien de staatsvorm wortelt in het historisch volksbestaan en niet willekeurig mag gewijzigd worden, is die vorm wel het beste „ubi libertas ad eam quam decet moderationem est composita, et ad diuturnitatem rite constituta" [3]).

Het is dus Calvijns bedoeling volstrekt niet zooals men veelal meent de Israelietische regeeringsvorm als de meest gewenschte voor te stellen; voor dien tijd en voor dat volk was de heerschappij van den theocratischen koning de beste, en bizonderlijk door God gewild, maar de vorm verschilt overeenkomstig de ontwikkeling en de omstandigheden van een volk [4]).

b. Plichten en macht der Overheid.

De plicht der Overheid overeenkomstig Gods Woord bestaat ongetwijfeld in het handhaven van de beide Tafelen van de wet der 10 Geboden [5]). Dit is iets dat vanzelf spreekt, aangezien de 10 Geboden eigenlijk niet anders zijn dan codificatie en sanctionneering van natuurlijk menschelijke begrippen en voorstellingen; er zijn toch geen heidensche schrijvers die over staatsaangelegen-

1) Inst. IV 20, 8.

2) Inst. IV 20, 8. cf. C. O. XXVII, 458 (Serm. 105 in Deut. 17).

3) Instit. IV 20, 8. cf. C. O. XLIX, 250 (Comm. in Rom. 13). Vg. Dr. D. CH. D. L. SAUSSAYE, a. w. bl. 61.

4) Vg. Dr. A. KUYPER, *Het Calvinisme*, bl. 75 v.

5) Instit. IV 20, 9. cf. C. O. XLI, 377 (Serm. 5 sur Dan. 6), het munus duplex der vorsten. C. O. XXVIII, 140 (Serm. 136 sur Deut. 24), de handhaving der 10 Geboden.

heden handelen of zij beginnen aanstonds met den dienst der goden[1].

Hun eerste plicht is derhalve Gods eer te handhaven en te verdedigen als „vicarii Dei", en overmits zij regeeren door Zijne genade[2], zoo hebben de Overheden te ijveren voor Zijn dienst en alle afgoderij te weren[3], want alleen op die wijze is de bedoeling van God te verwezenlijken „à nous induire à la perfection"[4], en den zuiveren dienst van God te bevestigen[5]. Een zoogenaamde godsdienstvrijheid is toch al te dwaas, alsof daardoor de religie meer zou bloeien![6]. Er zijn er helaas wel, „qui vellent, neglecta Dei cura, iuri inter homines dicundo tantum intentos esse. Quasi vero praefectos Deus suo nomine constituerit, qui terrenas controversias deciderent; quod vero longa gravioris momenti erat praetermiserit, ut ipse pure coleretur ex legis suae praescripto"[7].

Deze eerste plicht der Overheid, te waken voor de eere Gods wijst reeds den weg tot het goed vervullen van den tweeden, vervat in de andere Tafel der Wet. Want omdat de Overheid van Gods wege regeert, zoo heeft zij haar ambt niet ter wille van zichzelven, maar ten bate van aller heil en vrede aan te wenden[8]. Zij is er om het algemeen welzijn te bevorderen[9].

---

1) Instit. IV 20, 9.

2) cf. C. O. XXIX, 106 (Serm. 1 sur Deut. 33).

3) Inst. IV 20, 9. cf. C. O. V, 497 (Consilium Pauli III) waar het van de vorsten heet: „hanc velit praecipuam esse ipsorum sollicitudinem, ut religo rite administretur". cf. C. O. IX, 818 (Praefat. in N. T.) plicht der overheid het heilig evangelie te doen prediken; C. O. XXVII, 159 (Serm. 80 sur Deut. 12) alle afgoderij en bijgeloof uit te roeien; C. O. LIII, 142 (Serm. 12 sur 1 Tim.): de heerschers hebben te verstaan, „qu'ils ne regnent qu'à ceste condition-là, qu'ils soyent protecteurs de l'honneur et du service de Dieu, s'ils ne le font, qu'ils renversent l'ordre de iustice, et polluent le siege sacré que Dieu avoit dedié à son honneur et pour le salut de tous".

4) C. O. XXVIII, 140 (Serm. 136 sur Deut. 24).

5) C. O. XLVIII, 431 (in Acta apost. 18, 12—14), God leert duidelijk: „nempe ut qui praesunt cum potestate, contrariis superstitionibus abolitis, purum veri Dei cultum asserant".

6) ib. „Atqui nihil magis absurdum, quam hominum arbitrio Dei cultum permittere".

7) Inst. IV 20, 9.

8) ib. cf. C. O. LI, 732 (Serm. 38 sur Eph. 5, 18—21) „Les magistrats... ne sont pas instituez pour leurs personnes, mais pour le bien commun." C. O. XLIX, 251 (Comm. in Rom. 13, 4).

9) C. O. V, 354 (Catech. Genev. 1538, de populo), cf. C. O. XXXIV, 656. Vg. Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN: *Onze Constitutie*, Utrecht, 1901, bl. 14.

Over den inhoud der *tweede* Wetstafel spreekt het O. T. zich duidelijk uit, daartoe rekenende: het *recht* en *gerechtigheid* doen, het beschermen van den verdrukte, de weduwe en den wees en het verlossen van den behoeftige en hulpelooze (Jer. 21, 3; Deut. 1, 16 en verder Deut. passim) [1]); daaruit vloeit voort het bestraffen van beleedigingen en misdaden [2]).

Haar taak is dus tweeledig, immers: „*Iustitia* quidem est, innocentes in fidem suscipere, complecti, tueri, vindicare, liberare. *Iudicium* autem impiorum audaciae obsistere, vim comprimere, delicta punire" [3]). Aldus kan volgens Gods bestel de rust der goeden verzekerd en de moedwil der goddeloozen bedwongen worden, iets wat ook zelfs door heidensche wijsgeeren in beginsel werd erkend [4]).

Om deze plichten naar behooren te kunnen vervullen, heeft God de Overheid een zekere macht gegeven, die haar maatstaf vindt in het welzijn der onderdanen [5]).

Deze macht handhaaft zij door het *recht van het zwaard*, dat gansch niet in strijd is met het gebod: Gij zult niet dooden, zooals sommigen wel beweren, aangezien hier van persoonlijke wraakneming geen sprake is, maar van een straffen op last van God [6]). Immers vlg. Rom. 13 : 4 draagt zij het zwaard niet te vergeefs, maar de machthebbers zijn „exsequutores irae Dei [7])", om zoo noodig de „sontes capitali poena" te straffen [8]), zoowel degenen die zich aan de eerste als aan de tweede Tafel der wet bezondigen. Alzoo volgen zij Gods gebod, wanneer zij Zijne gerechtigheid handhaven en Hem gehoorzamen in de middelen, die Hij verordend heeft [9]). — De straffen zijn op te leggen overeen-

---

1) Instit. IV 20, 9.

2) C. O. XXVIII, 211 (Serm. 142 sur Deut.).

3) ib. Inst. § 9. cf. C. O. V, 361 (Conf. fidei 1538), C. O. XLIX, 250 (Comm. in Rom. 13), C. O. XXVII, 691 (Serm. 121 sur Deut. 21).

4) C. O. XLIX, 250 (Comm. in Rom. 13, 3).

5) Inst. IV 20, 9 et 10. Comm. in Rom. 13, 4.

6) Int. IV 20, 10 „affligere et nocere, piorum non est; atqui hoc nocere non est nec affligere, piorum afflictiones, Domini mandato, ulcisci". cf. C. O. XXVIII, 73 (Serm. 130 s. Deut. 23), XXIX, 72 (Serm. 188 s. Deut. 32).

7) C. O. XLIX, 251 (Comm. in Rom. 13, 4).

8) ib. cf. C. O. XL, 442 (Praelect. in Ezech. proph. c. 18) C. O. IX, 927 (Conf. des Escholiers).

9) Instit. IV 20, 10. cf. C. O. XXVI, 703 (Serm. in Deut. 11).

komstig de zwaarte van het misdrijf [1]), zij moeten afschrikken van het kwade en God als rechter doen kennen [2]). De doodstraf is noodzakelijk, en de boosdoeners moeten wel „stricto gladio" achtervolgd worden, om hun woeden te kunnen keeren [3]). Derhalve strijden zij tegen God, die meenen dat het verboden is het bloed van schuldige menschen te vergieten [4]).

De Overheid heeft zich echter voor 2 uitersten te wachten: „ne aut animi severitate vulneret magis quam medeatur, aut superstitiosa clementiae affectatione in crudelissimam incidat humanitatem, si molli dissolutaque indulgentia cum multorum pernicie diffluat" [5]).

Het recht van Oorlogvoeren met den aankleve van dien vloeit hieruit vanzelf voort, want in den grond maakt het geen verschil of nu een koning met een heel leger dan wel eenige struikroovers vijandig in het land vallen [6]). Moeten de machthebbers bewaarders en beschermers der wetten zijn, „zoo behooren zij tevens de aanslagen te verijdelen van allen, door welker boosheid de gehoorzaamheid aan de wetten geschonden wordt". De Vorsten zijn gewapend „ad ditiones quoque fidei suae commissas bello defendendas, si quando hostiliter impetantur [7])". Die oorlogen zijn dus wettig, welke ondernomen worden om openlijk wraak te oefenen tegen degenen, die oproer verwekken of de gemeene rust verstoren, want zulks behoort tot het ambt der overheid. Aanvallende oorlogen, tot vermeerdering van gebied, worden dus implicite afgekeurd. Dat het N. Testament zich hierover zoo weinig uitlaat, verklaart Calvijn daaruit, dat de Apostolische

---

1) C. O. XXVIII, 217 (Serm. 142 s. Deut. 25).

2) C. O. XXVI, 6. 43. 59. 114. XXX, 631. XLVII, 109.

3) Inst. IV 20, 10. cf. C. O. XXVII, 689 s. (Serm. 124 s. Deut. 21). C. O. XLV, 369 (Harm. ev. Mt. 13).

4) Comm. ad Rom. 13, 4. cf. C. O. XL, 713 (Prael. in Dan. 5, 18 s.).

5) Inst. IV 20, 10. cf. C. O. XXVIII, 73 (Serm. 130 s. Deut. 23); XLIII, 321 (Comm. in Micha 3).

6) Instit. IV 20, 11.; vg. G. F. Haspels, *De Weerloosheid*, Amsterdam, 1901, bl. 178: „De Staat heeft dus het Vaderland, als één onschendbaar geheel, intact te bewaren — dat is zijn plicht. Maar dit beteekent in deze wereld van zonde en zelfzucht niets anders, dan dat de eerste plicht van den staat is weerbaar te zijn, en alle middelen te gebruiken om aan het Vaderland zijn intactheid te waarborgen."

7) Instit. ib.

Schrift zich uitsluitend met het geestelijk Koninkrijk bemoeit, in de bestaande burgerlijke ordening niets verandert en enkel individueele voorschriften geeft [1]).

Deze „Ordo politicus" blijft ten slotte onmisbaar zoolang er menschen zijn en de boosheid voortduurt; hij zal bestaan tot het einde der wereld [2]).

Wij vinden dus in de uiteenzetting van Calvijn het Staatsgezag duidelijk voorgesteld als eene Ordinantie Gods, waardoor Hij de volkeren bestuurt en tot ontwikkeling brengt. Zij is van geen andere macht ter wereld afhankelijk, maar is verantwoording schuldig aan Hem, die de Overheid heeft aangesteld om Zijn Recht in de wereld te handhaven en het uitwendig leven der onderdanen te regelen. Zij is er dus wel, ja voornamelijk, om der zonde wil [3]), maar aangezien er ook in een zondeloozen Staat vele gemeenschappelijke belangen zouden moeten worden geregeld om de eere Gods op het best tot uitdrukking te brengen, zoo is de magistraat in dat geval zeer goed denkbaar als de leidende en besturende macht [4]).

Is de Overheid van Godswege met macht bekleed, dan is en zij Gods dienaresse, volgens Dr. Kuyper [5]): „om het kunstwerk Gods in zijn schepping der menschheid voor algeheele vernieling te bewaren", volgens Calvijn „ut inter Christianos publica religionis facies exsistat, inter homines constet humanitas" [6]), of wel: „à nous induire à la perfection" [7]). Richtsnoer is de H. Schrift, die zich dienaangaande duidelijk genoeg uitspreekt, en volgens Calvijn aan de machthebbers het recht in handen geeft om *positief* voor den waren godsdienst te waken. Daar ligt m. i. de klip, waarop het Calvinistisch beginsel gestrand is in de practijk. Hoe uitnemend de onafhankelijkheid en goddelijke oorsprong van het Staatsgezag ook worde geproclameerd, het is niet anders dan langs zedelijken weg, dus zonder dwang, mogelijk de voor Calvijn voornaamste plicht der overheid te vervullen: „ut ipse (scil. Deus)

---

1) Instit. IV 20, 12.
2) C. O. XLIII, 18 (in Amos 2), ib. 348 (in Micha 4).
3) Vg. Dr. A. Kuyper, *Het Calvinisme*, bl. 72.
4) Vg. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie*, Utrecht, 1901, bl. 13.
5) a. w. bl. 74.
6) Instit. IV 20, 3. vg. hierboven bl. 84.
7) cf. C. O. XXVIII, 140 (Serm. 136 s. Deut. 24).

pure coleretur ex legis suae praescripto" [1]. En aangezien zij de zedelijke middelen mist om dit doel te bereiken, kan zij hierin niet *positief* met voorschriften en geweld optreden, maar enkel *negatief* door de strijdende belangen te regelen [2]. Anders wordt het gebied der persoonlijke vrijheid aangetast, en wordt de Overheid meer algemeen opvoeder dan bestuurder.

„Gezag", zegt Mr. Lohman terecht [3], „kan niet door kunstmiddelen worden opgelegd, vermits dit met de natuur der dingen in strijd is. Den menschelijken geest kan men niet aan een mensch onderwerpen zonder hem te verkrachten, en een volk dat buigt, niet voor gezag maar voor de geweldmiddelen waarmee men gezag zou willen opdringen, is een volk van slaven, geen vrij, geen christelijk volk."

---

§ 4. *De Wetten* [4].

De verhouding tusschen Regeering en Volk moet op vasten grondslag berusten, opdat ter eener zijde niet willekeurig naar eigen inzichten het bestuur zou kunnen worden ingericht, en ter anderer zijde de goddelijke instelling dier Overheid worde erkend. Dientengevolge zijn de wetten „validissimi rerum publicarum nervi." Magistraat en wetten zijn nauw verbonden, zoodat met recht van hen gezegd wordt: „mutuum esse magistratum, legem; magistratum legem esse vivam" [5].

Het doel der Wet is: „afin qu'on se gouverne quant à la police extérieure seulement, que personne ne soit outragé, qu'un chacun ait son droict, qu'on garde paix et concorde entre les hommes" [6].

Ook hier heeft God de menschen niet in het duister laten rondtasten, maar hun in Zijn Woord a.h.w. een Grondwet gegeven,

---

1) Instit. IV 20, 9.

2) Vgl. Mr. DE SAVORNIN LOHMAN, *Beteekenis van gezag in „Onze Eeuw"*, Mrt 1902, bl. 399.

3) a. w. bl. 402.

4) Inst. IV 20, 14.

5) ib. cf. C. O. XXVIII, 140 (Serm. 136 s. Deut. 24).

ib. p. 216 (sur Deut. 25): „car une loy est comme un corps sans mouvement et sans vigueur, s'il n'y a de magistrats."

6) C. O. XXVI, 328 (Serm. sur Deut. 5); op een andere plaats noemt hij haar de eenige regel om wel te leven, C. O. XXVIII, 305, cf. XLIX, 127.

die in haar Wezen geldig is voor alle tijden en volken. Doch hiermede is allerminst bedoeld, dat de Pentateuchale wetgeving als zoodanig de grondslag behoort te zijn van het wetboek van een christelijken Staat. Immers, vermits de *ceremoniëele* en *politieke* wetten als de organieke enkel voor een bepaald volk en een bepaalden tijd gegeven zijn, zoo zijn ze vanzelf vervallen, toen hun doel voor het volk Israël was vervuld. En wat de *Zedewetten* betreft, „citra quam non constet vera morum sanctitas et immutabilis recte vivendi norma" [1]), die metterdaad de Grondwet uitmaken, ook deze zijn maar niet zóó voor alle omstandigheden geschikt. Het komt hier aan op den inhoud, op het wezen, en dat is: God te eeren door een oprecht geloof en vroomheid, en met onzen naaste verbonden te zijn door ware liefde [2]). Immers: „Vera est aeternaque iustitiae regula, gentium omnium ac temporum hominibus praescripta, qui ad Dei voluntatem vitam suam componere volent. Siquidem haec aeterna est et immutabilis eius voluntas, ut a nobis ipse quidem omnibus colatur, nos vero mutuo inter nos diligamus" [3]). Aldus vormen de twee grondzuilen van de Liefde tot God en tot den naaste — hoe verschillend ook bewerkt of versierd — de eenig hechte onderbouw van alle nationale volksbestaan; en Calvijn verklaart hiermede wel zeer beslist het Staatsgezag onder de Souvereiniteit Gods te stellen, maar er verre vandaan te zijn het politieke leven te willen regelen naar onveranderlijke vormen voor alle tijden en volkeren.

Wel strekten de *politieke* wetten onder Israel ook daartoe dat dezelfde liefde, die door de eeuwige wet Gods voorgeschreven wordt, door het volk op het beste zou worden bewaard, maar de verouderde rechtsinstellingen zijn als de „forma" geweken om voor andere plaats te maken, zonder dat de eeuwige plichten en voorschriften der liefde van hun kracht en geldigheid zijn beroofd [4]). De conclusie is dus vanzelve deze: „libertas certe singulis gentibus relicta est condendi quas sibi conducere providerint leges: quae

---

1) Instit. IV 20, 14.

2) Ook Dr. A. Kuyper noemde aan het slot zijner rede in de IIe Kamer op 5 Dec. 1901 de liefde tot God en den naaste de grondslag voor de politiek van de regeering der Rechterzijde.

3) Instit. IV 20, 15.

4) ib.

tamen ad perpetuam illam caritatis regulam exigantur, ut *forma* quidem varient, *rationem* habeant eandem" [1]).

Deze ,,ratio" nu doet bij de legis constitutio allermeest met derzelver ,,aequitas" te rade gaan; de verordeningen loopen van zelve zeer uiteen en zijn veranderlijk naar de behoeften der omstandigheden, maar hunne bedoeling blijft onveranderlijk, n.l. eene rechtvaardige en billijke gelijkheid onder de menschen tot stand te brengen. Dit wordt voorzeker wel het duidelijkst uitgedrukt in de Mozaïsche zedewet, die toch het goddelijk getuigenis is van de wet der natuur en des gewetens, dat door God in de harten der menschen is ingegrift [2]), weshalve ,,sola quoque ipsa legum omnium et scopus et regula et terminus sit oportet" [3]).

Volgens dit beginsel zijn alle wetten goed te keuren, die daarin met de Wet der Tien Geboden overeenstemmen [4]). Want of nu al de straffen verschillen naar gelang van de ontwikkeling en de gewoonten der volken en sommige vergrijpen in het eene land zeer licht, in het andere zeer zwaar worden gestraft, het doel blijft, om dezelfde booze werken, waartegen de 10 Geboden optreden, te veroordeelen, en ten allen tijde is het dien staat wel gegaan, waar vroomheid, eerbied, vertrouwen, de onaantastbaarheid van het leven, de achtbaarheid van het huwelijk, het recht van eigendom en de tevredenheid als de grondslagen der gemeenschap werden aangezien. Toegepast op de wisselende omstandigheden levert die Wet Gods dus een welbeproefd fundament voor een hechten staatsbouw.

Calvijn spreekt hier dus enkel over de grondbeginselen van een welgeordenden staat, waarin de natuurlijke ordeningen Gods tot harmonische en welbewuste uitdrukking kunnen komen; de uitwerking hangt af van allerlei omstandigheden. Wanneer hij echter aan de Overheid de zorg opdraagt ook de eerste Tafel der Wet te handhaven en dus voor den zuiveren godsdienst te waken, —

---

1) ib.

2) Instit. IV 20, 16. ,,Iam quum Dei legem, quam moralem vocamus, constet non aliud esse quam naturalis legis testimonium, et eius conscientiae quae hominum animis a Deo insculpta est, tota huius, de qua nunc loquimur, aequitatis ratio in ipsa praescripta est".

3) ib.

4) ib. ,,Ad eam regulam quaecunque formatae erunt leges, quae in eum scopum directae, quae eo termino limitatae, non est cur a nobis improbentur, utcunque vel a lege iudaica, vel inter se ipsae alias differant".

evenals onze vaderen in de 16e eeuw dat ook verstonden — dan vergete men niet dat de *grenzen* der bevoegdheid zoo van Staat als van Kerk in den loop der eeuwen zeer zijn gewijzigd, en dat de rigoristische toepassing in de practijk te Genève wil beoordeeld worden in het licht van haren tijd. De geschiedenis heeft het juist bewezen, hoezeer de godsdienst der onderdanen voor het politieke leven van het hoogste gewicht is, zoodat de overheid niet maar neutraal tegenover alle godsdienstig leven kan en mag blijven staan, doch dit heeft te bevorderen voorzoover het op het haar toegewezen terrein ligt, en zulks mogelijk is zonder gewetensdwang.

Calvijn wil allerminst den Staat aan de Kerk ondergeschikt maken, zoodat de kerkleer uitgangspunt en doeleinde van het staatsorganisme zou zijn, doch noch veel minder de Kerk afhankelijk maken van het Staatsgezag, aangezien dit laatste zich tot het terrein van het uitwendige leven heeft te beperken. Beide stelt hij onder Gods souvereiniteit, beide wil hij geregeerd zien volgens de beginselen, die in de H. Schrift zijn neergelegd, en aan beide wijst hij het eigen gebied toe, waarop zij tot steun van elkander het door God gestelde doel hebben na te jagen. De vormen mogen dan wel veranderen met de tijden, de bakens verzet worden wanneer het getij verloopt, de grondbeginselen blijven toch dezelfde naar welke de eere Gods hoog gehouden en het welzijn der menschheid bevorderd kan worden.

La Saussaye zegt in dit verband zoo juist: „In de Calvinistische theorie van de goddelijke wet die, boven vorst en onderdanen staande, beide verbindt en zoowel beider rechten bepaalt als de band is tusschen beide, en die, in de conscientie gegrond, door de christelijke openbaring volkomen gekend, een recht grondvest, dat, zoowel goddelijk als menschelijk, uitdrukking van Gods wil en van 's menschen natuur is, ligt een vruchtbare kiem, die in de moderne maatschappij zich zal moeten ontwikkelen" [1]).

---

§ 5. *De Onderdanen* [2]).

Allereerst wordt de vraag besproken welk nut het gemeene gezelschap der christenen geniet van zijne overheid, wetten en

1) Dr. D. Ch. de la Saussaye. *Het Protestantisme* enz. bl. 67.
2) Instit. IV 20, 17.

rechten, en daarna gehandeld over de wederkeerige verplichtingen der onderdanen.

a. Is het de bedoeling van God dat de Overheid als Gods dienaresse (Rom. 13 : 4) wake voor „een gerust en stil leven", dan moeten de burgers ook gebruik maken van haren bijstand en bescherming, wanneer een verstoring der rechtsordening mocht plaatsgrijpen. Zoo is een proces voor den rechter wettig en nuttig, wanneer de eene partij het hare door het recht zoekt te beschermen, de andere tracht te verkrijgen wat recht en billijk is. Alle vijandschap, nijd en twist worde geweerd, terwijl men ook de achtbaarheid van den door God verordenden magistraat niet uit het oog verliezen mag[1]). Noodzakelijk worden aanklachten voor den openbaren handhaver van het recht, wanneer men daardoor de algemeene veiligheid en welvaart kan beschermen tegen de voornemens van een gevaarlijk mensch[2]).

Persoonlijke wraakzucht mag hierbij volstrekt niet in het spel zijn, vermits de woorden van Jezus in Matth. 5 geen twijfel overlaten of de christen moet voor zijn persoon de weerloosheid in toepassing brengen, zoodat hij veeleer gereed is om hetzelfde ongelijk nog eens te ondergaan, dan om te bedenken, hoe hij zijne partij vergelden zal[3]). Ja sterker nog, het christenvolk is geboren tot lijden en smaadheid, en veelal blootgesteld aan de boosheid en bespotting der meest goddelooze menschen; kruisdragen is hun lot en vervloeking hun deel. Tegenover dit alles mogen zij niet anders stellen dan liefde en vurige kolen van barmhartigheid, vergeldende het kwaad met goed, en vergevende het ongelijk hun in persoon of goed aangedaan[4]).

Scherper kan het al niet gezegd worden, en de Tolstoïanen zouden Calvijn hunnen broeder kunnen noemen indien hij tegenover, ja naast de ééne stelling der weerloosheid niet met evenveel beslistheid de andere der weerbaarheid had gesteld. Immers als God de overheid opdraagt het recht te handhaven en de vrijheid te beschermen, zal men daarvan dan geen gebruik

---

1) Vg. de grenzen die Calvijn voor een burgerlijk proces aangeeft, C. O. X, 132 ss.; Instit. IV 20, 18 „siquidem magistratus vindictam, non hominis, sed Dei esse cogitandum est, quam per hominis ministerium in bonum nostrum, ut ait Paulus (Rom. 13, 4) exserit atque exercet".

2) § 19.

3) § 20.

4) Instit. IV 20, 20.

maken? en zal men haar niet mogen verzoeken ten algemeenen nutte een schadelijk mensch te straffen, opdat deze zich zoo mogelijk nog betere? [1])

Alle gekrakeel en getwist voor den rechter keurde Paulus, 1 Cor. 6 : 1 vlgg. met recht af, omdat de liefde daarbij geheel verloren ging en ieder slechts op eigen voordeel bedacht was, maar daarmede is allerminst verboden, dat men het recht te hulp zou roepen om persoon en eigendom te beschermen. Alleen overschrijde men hierbij niet het terrein van het uitwendige leven, waartoe de macht der Overheid beperkt is, terwijl in het hart de lijdzaamheid en de welwillendheid bewaard blijve. En mocht men soms in het onzekere verkeeren, dan zal de liefde ongetwijfeld den besten raad geven [2]).

Door op deze wijze gebruik te maken van de macht, die aan de Overheid is verleend, kunnen de burgers medewerken, dat rust en vrede in het land heersche.

b. Daartegenover rust op hen de verplichting om eerbied en hoogachting te koesteren voor degenen, die boven hen zijn gesteld, en hun te gehoorzamen [3]). De Catechismus Genev. laat zich hierover in dezer voege uit: ,,Subditorum vicissim partes sunt, praefectos suos non modo honorare et revereri: sed eorum quoque salutem ac prosperitatem Domino precibus commendare, eorum imperio sese ultro subiicere, edictis ac constitutionibus parere, onera quae ab illis imponuntur non detrectare, seu vectigalia sint, seu tributa, seu munera civilia, et quidquid est eiusmodi" [4]).

De H. Schrift is eenstemmig omtrent het eeren van de overheden. Petrus noemt het (1 Petr. 2, 17) aanstonds naast het vreezen van God evenals Spr. 24 : 21, terwijl Paulus de gehoorzaamheid aan de machthebbers laat berusten niet enkel op vrees voor

---

[1]) ib. cf. over de gestrengheid waarmede de „vitia" behooren bedwongen te worden, C. O. XXIX, 332 (Homil. 9 in 1 Sam. 2).

[2]) Instit. IV 20, 21.

[3]) § 22.

[4]) C. O. V, 354. cf. 362 waar ongeveer hetzelfde gezegd wordt in de Confessio fidei, en ten slotte: „Denique non secus atque Dei vicarii aestimandi sunt, quibus repugnare nemo possit, qui cum ipso Deo bellum gerat"; cf. C. O. XLVIII, 109 (in Acta Apost. 5, 29): „Imo homo nihil aliud est quam Dei organum. Si magistratus rite officio suo fungatur, praepostere illum cum Deo quispiam committet, quum nihil habeat dissentaneum. Quin potius tunc valet diversa regula: ut Deo obsequamur, parendum esse eius ministris" id. p. 505.

straf, maar veeleer op het geweten, daarmee bedoelende, dat men deze gehoorzaamheid heeft te beschouwen als bewezen aan God zelven, dewijl toch hunne macht van God is [1]). En hoe noodzakelijk is zij ook niet met het oog op 's menschen kleinheid en zondigheid? [2]) Daarom zij men niet te haastig met zich met Regeeringszaken te bemoeien zonder uitdrukkelijk daartoe geroepen te zijn. Zijn veranderingen of verbeteringen hoogst gewenscht, dan volge men daartoe den wettigen — wij zouden zeggen den constitutioneelen — weg [3]).

Deze dingen spreken eigenlijk voor zichzelve, en er zou geen bizonder betoog voor noodig zijn, indien de Overheid zich van haar taak en verantwoordelijkheid wel bewust ware. Maar het wordt geheel anders, wanneer men tyrannen en booswichten voor stedehouders Gods moet beschouwen [4]). Om hier den weg te wijzen, richt Calvijn wederom het oog op de H. Schrift, en deze leert hem, dat men niet zoozeer aan de personen, dan wel aan de macht, die zij vertegenwoordigen, gehoorzaamt. Deze is ongetwijfeld van God, en, wanneer ze naar behooren wordt waargenomen, het volk ten zegen en een bewijs van Gods goedertierenheid; heerschen daarentegen de machthebbers onrechtvaardig en tyranniek, dan is ze een middel in Gods hand om de ongerechtigheid des volks te straffen [5]). De Schrift noemt zulke jammeren een vloek Gods (Joh. 34, 30; Jes. 3, 4), maar zij verklaart tevens, dat men dezelfde gehoorzaamheid aan goede zoowel als aan slechte vorsten verschuldigd is, aangezien de laatste toch ook naar Zijn providentie regeeren [6]) en Hij de „autheur des Principautez"

---

1) Instit. IV 20, 22. cf. C. O. XLIX, 251 sq. (in Rom. 13) C. O. LIII, 134 (Serm. 11 sur 1 Tim.). 616 (Serm. 51 sur I Tim.).

2) C. O. XXVI, 313 s. (Serm. 6 sur Deut. 5).

3) Instit. IV 20, 23.

4) § 24.

5) cf. C. O. V, 354 (Catech. Genev. 1538). „Neque vero iis solum praefectis obsequentes nos praebeamus oportet, qui probe, et qua debent fide imperium administrant: sed eos quoque ferre convenit, qui potestate sua insolenter abutuntur, donec legitimo ordine simus ab eorum iugo liberati. Nam ut bonus princeps, divinae beneficientiae documentum est, ad salutem hominum conservandam: ita malus et improbus eius flagellum est ad castiganda populi delicta."

6) Instit. IV 20, 25. 26. C. O. XLVIII, 506 (in Act. Apost. 23, 5): de burgerlijke heerschappij moge zoo slecht zijn als maar mogelijk is, „Dominus tamen subiectionem vult salvum manere".

blijft [1]). Vooral het boek Daniel spreekt meermalen over de macht, die God aan goddelooze koningen heeft gegeven, om door hen Zijne plannen ten uitvoer te brengen (Dan. 2, 21 en 37; 5, 18, over Nebukadnezar). Hij stelt ze aan, Hij gebruikt ze als Zijne knechten en als tuchtroeden, doch werpt ze weg, wanneer ze Hem weerstreven. Op dezelfde wijze getuigt Jeremia, H. 27, 5 vv., wiens geheele prediking ten slotte van onderwerping aan den overweldiger, als den door God gezondene, spreekt [2]).

De onderdanen worden toch niet van hunne plichten ontslagen, indien de Vorst de zijne niet nakomt. Deze is voor zichzelf als dienaar Gods verantwoording schuldig aan Hem, die hem de macht heeft geschonken [3]). „Adeo illos ferocienti regum licentiae pro officio intercedere non veto, ut si regibus impotenter grassantibus et humili plebeculae insultantibus conniveant, eorum dissimulationem nefaria perfidia non carere affirmem: quia populi libertatem, cuius se Dei ordinatione tutores positos norunt, fraudulenter produnt" [4]). Daartoe zijn meestal overheidspersonen aangesteld, om de willekeur der vorsten te beteugelen, of anders is het plicht, dat de drie standen in wettige vergadering samenkomen en die macht uitoefenen. In geen geval dus Revolutie, want Anarchie is veel erger dan verdrukking [5]).

Wat de enkele burgers aangaat, zij hebben zich onder de harde roede voor God te verootmoedigen, doch mogen tevens tot Hem roepen om verlossing en uitkomst (Ps. 2, 12; Jes. 10, 1). En de Historie heeft het bewezen, dat God op velerlei wijze verlost, hetzij door „manifesti vindices", die den tyran verjagen, hetzij ook door gebruik te maken van het woeden van menschen, die eigenlijk gansch iets anders in den zin hebben. Zoo is het ééne volk dikwijls ter vernietiging tegen het andere gebruikt; en wat is er overgebleven van die grooten der aarde, die zich tegen den Allerhoogste hebben verzet? Zij zijn te niet gegaan, en al hun heerlijkheid met hen [6]).

---

1) C. O. LIV, 555 Sermon 14 sur l'Epitre à Tite.

2) Instit. IV 20, 27.

3) ib. cf. C. O. LIII, 142 (Serm. 12 sur 1 Tim. 2, 1 et 2). XXXVIII, 544.

4) Inst. IV 20, 31. cf. C. O. XLVIII, 109 (in Act. Apost. 5, 29) LV, 243. 246. (in 1 Petr. 2, 13).

5) C. O. LV, 245 (in 1 Petr. 2, 13).

6) Instit. IV 20, 30 s.

Calvijn maakt echter ééne uitzondering op het gebod der volstrekte gehoorzaamheid, ingevolge nl. het apostolisch woord (Hand. 5, 29), dat men *Gode meer gehoorzaam* moet zijn *dan den menschen* [1]. „Hoe dwaas zou het toch zijn, dat gij om aan menschen te voldoen, Hem zoudt gaan beleedigen, om Wiens wille gij juist den menschen gehoorzaamt!" De wil des Heeren blijft boven alle aardsche macht verheven, en aan Zijn regiment blijft ieder mensch en elke macht ondergeschikt. Zoo is het te verklaren, dat Daniel (Dan. 6, 22) wordt geprezen, omdat hij het goddelooze bevel des Konings niet opvolgt, terwijl Israel veroordeeld wordt, omdat het luistert naar het afgodisch gebod van Jerobeam.

God heeft waarlijk geen afstand van zijn recht gedaan ten behoeve van stervelingen, toen Hij sommigen over het menschelijk geslacht aanstelde, doch evenmin wordt ook de aardsche macht minder in aanzien, als zij zich aan haren auteur onderwerpt.

De vreeze Gods moet ons ten slotte zooveel waard zijn, dat wij liever alles lijden willen, dan af te wijken van de godzaligheid, waartoe ons Christus met zoo duren prijs gekocht heeft (1 Cor. 7, 23) [2].

---

§ 6. *De Overheid in godsdienstzaken.*

De gedachten van Calvijn op dit punt zijn in de laatste jaren in ons land op nieuw bijzonder ter sprake gekomen in verband met Dr. A. Kuyper's even schoone als meeslepende verdediging van het Calvinisme [3]. Immers, sprekende over het „netelige" vraagstuk, „hoe in den Staat te oordeelen zij over de *souverei-*

---

1) C. O. § 32. XXIX, 229 (Serm. 200 sur Deut. 34): „Quand les Princes, les Magistrats les Pasteurs de l'Eglise nous voudroyent destourner de ce que nostre Seigneur nous declare, plustost mourir cent fois. Pourquoy? l'obeissance que nous devons aux hommes doit estre tousiours reiglee à cela, c'est que Dieu retienne tousiours son lieu, et que chacun s'assuiettisse à luy, et grans et petis." cf. C. O. XLI, 415 (Serm. 9 sur Dan. 6) XLVIII, 88 (in Act. Apost. 4, 19). 398 (in Act. 17, 7).

2) Inst. IV 20, 32.

3) Inzonderheid in artt. in *De Heraut* (nos. 1142 en v.v.) en „*Het Calvinisme*", Zes Stone-lezingen in Oct. 1898 te Princeton gehouden door Dr. A. Kuyper. Amsterdam. Höveker en Wormser. Derde lezing: *Het Calvinisme en de Staatkunde.*

niteit der Kerk", en daarbij o. a. noemende „het artikel onzer Belijdenis dat aan de Overheid de taak oplegt, „om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst", welk artikel „in onze Confessie staat.... te worden herzien", en verklarende dat de brandstapel van Servet de neteligheid van het vraagstuk duidelijk doet gevoelen, plaatst Dr. Kuyper op den voorgrond, „dat het bijzondere karakter van een stelsel niet gekend wordt uit wat het met andere voorafgaande stelsels gemeen heeft, maar zich teekent in datgene waarin het van die voorafgaande stelsels verschilt" [1]). Nu was het gevoelen, dat het uitroeien van allen valschen godsdienst en afgoderij tot de roeping der overheid behoorde, volgens den geleerden Schrijver de algemeene overtuiging in Calvijns dagen, zoowel der Lutherschen, der Roomschen en der Gereformeerden. „Men dreef mee af met den stroom van het verleden en men verdedigde het overgeleverde gevoelen met dezelfde bewijsgronden waarmee het steeds beleden was" [2]). Dr. Kuyper, die zelf „geweldpleging van de overheid in geloofszaken in strijd met de Schrift acht" [3]), keurt dien éénen brandstapel van Servet, als „de fatale uiting van een eeuwenoud stelsel" onvoorwaardelijk af, en haast zich te verzekeren, dat hierin niets specifiek Calvinistisch te vinden is. Immers, „dit stelsel, om afwijking in religie-aangelegenheden onder de crimineele jurisdictie der Overheid te brengen, vloeit regelrecht voort uit de overtuiging dat de kerk van Christus op aarde slechts in *één vorm* en als *één instituut* kan optreden" [4]).

„Er was slechts *ééne Kerk* van Christus op aarde, en die eenig denkbare Kerk had zij tegen schisma, haeresie en sekte te beveiligen" [5]). Hier is echter een bedenkelijke verwisseling van begrippen in het spel, omdat Calvijn onder die „eene kerk" iets anders verstaat dan zijn groote vereerder hier doet voorkomen. Onder de kerk als instituut verstaat deze laatste [6]) „een kring van in hetzelfde verband levende personen, die dit verband doen uitkomen in eene geschreven Belijdenis en in eene bepaalde Kerkenorde,"

---

1) Dr. KUYPER, *Het Calvinisme*, bl. 91 v.
2) De Heraut no. 1153.
3) ib.
4) *Het Calvinisme*, bl. 92.
5) ib.
6) De Heraut no. 1155.

terwijl Calvijn volstrekt niet van meening is, dat de Kerk van Christus slechts als *één instituut* kan optreden, want dan zou hij de Luthersche Kerk niet als Kerk hebben kunnen erkennen, en evenmin kunnen verklaren: „Schoon wij dan den Pausgezinden den titel van Kerk niet gaaf weg willen toestaan, zoo ontkennen wij echter daarom niet dat bij hen Kerken zijn," en wel „in zoover daar eenige teekenen der Kerk blijven, en wel vooral die, wier kracht niet kan verbroken worden hetzij door de list des duivels, hetzij door de boosheid der menschen" [1]. Het komt mij derhalve niet juist voor de door Calvijn goedgekeurde maatregelen der overheid tegen de ketters aldus te verklaren.

Maar Dr. Kuyper gaat verder, en wil aanwijzen dat het specifiek Calvinistisch beginsel juist de kettervervolging moest wraken, hoewel Calvijn zelf die gevolgtrekking uit zijn beginsel niet heeft gemaakt. Want: „de diepe grondtrek van het Calvinistisch karakter" is gelegen in de verdediging van „de Vrijheid der Conscientie", en erkend moet worden, „dat het Calvinisme, door luide de vrijheid der conscientie te eeren, *de eenheid der zichtbare Kerk in beginsel prijs gaf*" [2]. Ten bewijze hiervan wordt in de Historie nagewezen, hoe „juist in de Calvinistische landen een rijke veelheid van allerlei formatiën optrad", dat Nederland een toevluchtsoord „voor alle vervolgden om des geloofs wille" was, en dat ook zelfs Calvijn — en hierom gaat het immers eigenlijk — „toch reeds de praemisse voor die conclusie neerschreef" [3], omdat hij den Roomschen Doop erkende evenals de Luthersche Kerken, en deze thetische verklaring aflegde: „Scimus tres esse errorum gradus, et quibusdam fatemur dandam esse veniam, aliis modicam castigationem sufficere, ut tantum manifesta impietas capitali supplitio plectatur" [4]. Hier toch vindt Dr. Kuyper „een uitspraak,

---

1) *J. Calvijn's Institutie*, vert. v. W. J. WIJENBERG. Kampen 1893. IV. 2, 12. vg. wat Dr. H. BAVINCK, *Gereformeerde Dogmatiek*, IV, bl. 53 opmerkt: „Sedert de Reformatie is de Kerk overgegaan in de periode der *pluriformiteit*; en dit feit dwingt ons, om de eenheid der Kerk veel meer in den geestelijken band des geloofs dan in den uitwendigen vorm der regeering te zoeken."

2) *Het Calvinisme*, bl. 93, v.

3) ib.

4) Calv. Opp. VIII, 477. (Fidelis expositio errorum M. Serveti), door Dr. K. t. a. p. aldus vertaald: „Er bestaat drieërlei afwijking van de Christelijke waarheid; een geringe, die men stil moet laten begaan, een matige die door matige kastijding moet hersteld, en alleen vermetele goddeloosheid moet crimineel gestraft worden."

waarin principiëel de zichtbare eenheid wordt prijsgegeven, en waar die eenheid breekt, daagt de vrijheid vanzelf" [1]). Uit het vervolg zal blijken, dat Calvijn hier echter enkel den rechters als „tuendae religioni custodes" gematigdheid in het straffen wil aanbevelen, zonder in het minst aan hunne bevoegdheid te tornen, zoodat men hier bezwaarlijk de verborgen oorsprong kan aanwijzen van de Gereformeerde leuze van latere eeuwen: De Vrije Kerk in den Vrijen Staat, en maar niet eenvoudig Calvijns duidelijk uitgesproken meening in zake de bevoegdheid der Overheid om tegen ketters op te treden als oncalvinistisch en enkel uit de tijdsomstandigheden te verklaren kan ter zijde stellen. Daartoe dient zijne argumentatie eerst wel overwogen te worden.

Een gansch ander standpunt neemt Dr. Ph. J. Hoedemaker in [2]), die ten eenenmale ontkent, dat Calvijn „geweldpleging in geloofszaken" zou hebben bepleit [3]), en wel om de eenvoudige reden, dat in het geval van Servet het in het geheel niet ging om een stuk des geloofs, maar om iets dat Dr. Kuyper zelf voor de Overheid strafbaar noemt, t. w. „de aanranding van den staatsrechtelijken grondslag, waarop èn Staat èn Overheid rust" [4]). Zoo wordt de questie in een geheel ander licht gesteld en zelfs Dr. K. tot instemming met het vonnis van den Raad van Genève verplicht! Dr. H. vaart dan verder aldus voort [5]): „Wanneer men Calvijn en al de Hervormers veroordeelt omdat zij „Godslastering" noemden wat in de oogen van onze zeer humane, uiterst billijke en rechtvaardige, de vrede zoekende tijdgenooten een verschil van opinie is, zal de lectuur van het hoofdwerk van Servetus en van de verhooren voor den Raad hen kunnen genezen. .... Het onderscheid tusschen blasphemie in objectieven en in subjectieven zin viel in zijn geval weg.".

Het komt mij doelmatiger voor Calvijn zoo aanstonds voor zichzelf te laten spreken en hier enkel het doodvonnis over Servet aan te halen, volgens hetwelk zijn misdaad bestond in het: „mis en avant doctrine faulse et pleinement héréticale", van deze te

---

1) *Het Calvinisme*, bl. 94.

2) in: *Artikel XXXVI onzer Nederduitsche Geloofsbelijdenis tegenover Dr. A. Kuyper gehandhaafd.* Amsterdam. 1901.

3) a. w. bl. 46.

4) a. w. bl. 152 vv. Dr. Kuyper: *Het Calvinisme*, bl. 95.

5) a. w. bl. 154.

hebben verbreid door het laten drukken van „livres publics contre Dieu le Père, le Fils et le Saint-Esprit, bref contre *les vrays fondemens de la religion chrestienne*, et par cela tasché de faire schisme et trouble en l'Eglise de Dieu.... et n'avoir heu honte ni horreur de se dresser totalement contre la majesté divine et saincte Trinité"....[1]). De grondslag van de *Religie* was aangetast, en daarmede de grondslag van Kerk en Staat beide, en daarom vereenigden zich de rechters van beide zijden om deze vermetelheid in naam van den driemaal heiligen God te straffen.

In de „*Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate*" [2]) wijdt Calvijn een uitvoerige bespreking aan de vraag: „an christianis iudicibus haereticos punire liceat." Hij voelt zich hiertoe gedwongen doordat de handelwijze van den Senaat tegen Servet doorgaans aan zijn invloed wordt toegeschreven: „nec sane dissimulo, mea opera consilioque iure in carcerem fuisse coniectum. Qua recepto huius civitatis iure criminis reum peragere oportuit: causam huc usque me esse prosequutum fateor."

Er zijn menschen, zoo vangt Calvijn aan [3]), die meenen, dat

---

1) Calv. Opp. VIII, 829.

2) C. O. VIII 457 ss.: *Fidelis expositio errorum Michaelis Serveti et brevis eorundam refutatio: ubi docetur iure gladii coërcendos esse haereticos.*

Het leven en het proces van Servet worden hier niet verder besproken, vermits het gaat om het algemeen beginsel. Genoeg zij dat hij, geboren in 1511 in Spanje, als geograaf, geneesheer en theoloog zich in verschillende landen van Europa heeft opgehouden, in geschriften optrad als fel bestrijder der tot dusver onaangevochten Triniteitsleer (voornl. in zijn ten jare 1553 verschenen „*Christianismi Restitutio*", waarin de Triniteitsleer en de Kinderdoop als de twee zwarte vlekken der Christenheid werden aangewezen), in het katholieke Vienna in Italië hierom veroordeeld en bijkans verbrand was, en op zijn vlucht bij een kort oponthoud te Genève ontdekt en aanstonds als Godslasteraar werd gevangen gezet. Het proces duurde met wisselende kansen van 14 Aug.—27 Oct. 1553. De Raad van Genève toonde daarbij grooten ijver, niet willende onderdoen voor het Consistorie in rechtzinnigheid, terwijl men rekenen kon op de instemming van burgerlijke en kerkelijke autoriteiten der voornaamste Zwitsersche steden. Deze allen verwachtten een rechtvaardig en streng optreden, dat men aan Genève wel gedemandeerd wist. Hoewel de aanklager den dood met den zwaarde had geëischt, luidde het vonnis: „Toy Michel Servet debvoir estre a ung pilotis attaché et bruslé tout vifz avec ton livre tout-escript de ta main que imprimé, iusques à ce que ton corps soit réduict en cendre". (C. O. VIII 829). Vg. F. W. KAMPSCHULTE, *Joh. Calvin, Seine Kirche und sein Staat in Genf.* II, VI. 1. EUG. CHOISY, *La Théocratie à Genève* II, 6. Prof. Dr. A. v. D. LINDEN, *Michael Servet*, een brandoffer der Gereformeerde Inquisitie, Groningen 1891.

3) C. O. VIII, 462.

men allerlei schandelijke dingen maar schaamteloos mag verkondigen, en zich ergeren als daaraan paal en perk wordt gesteld. Zij achten het een onwaardige tyrannie in de Kerk, als het niet iedereen vrijstaat te publiceeren, wat hem goeddunkt. Servet behoorde daar ook toe, een man die maar niet verdragen kon, dat zijn teugellooze onbeschaamdheid slechts eenigermate bedwongen werd, en het zwaardrecht in zaken de religie betreffende, ten eenenmale ontkende, ofschoon hij dienaangaande in zijn geschriften met zichzelven vaak in tegenspraak was.

Het is ongetwijfeld waar, dat men in het algemeen nooit tot een zware straf moet overgaan alvorens gewaarschuwd en „correctiones" toegediend te hebben; „Inter correctiones exilium laudamus, Christo ita probatum, ut excommunicatio probatur in Ecclesia." Het straffen van *niet-religieuse* delicten behoort tot het ius naturale, en dat heeft Christus evenmin veranderd of opgeheven als b.v. het deelen eener erfenis; daarover behoeft dus verder niet gesproken te worden.

Voor den verstandigen lezer staan dus twee dingen vast: „in aliis criminibus, ubi incorrigibilis malitia nondum apparet aut atrocitas magna, et Spiritus sanctus speciale quid non docet, tentandas esse magis castigationes quae ad poenitentiam adducant, quam mortem inferendam: rursus qui extra fidei negotium scelerati sunt, iure gentium puniri: cui nullum obstaculum parit Christi doctrina" 1).

Degenen nu die zeggen dat er plaats is voor verschillende meeningen, vergeten ten eenenmale dat Christus waarlijk geen onzekere leer gegeven heeft. Anders zou men immers ook omtrent hemzelven in het onzekere verkeeren! Neen, als er geen vaste en duidelijke religie in de Schrift is neergelegd, dan worden wij op gansch bedriegelijke wegen omgevoerd, en zou men alles wel ongestraft kunnen omverwerpen, zooals die verachters van God wenschen „dum religionem tuendam a Principibus suscipi et legum poenis vindicari nolunt" 2).

Daarom spreekt Calvijn liever tot de eenvoudigen, die wellicht meegevoerd zouden worden door de valsche en duivelsche edicten van den Paus, waarin alle wegen worden afgesneden om voor de waarheid op te komen.

De Schrift verhaalt ons toch dat, toen de heilige profeten Gods

1) C. O. VIII, 463.
2) C. O. VIII, 464.

en de apostelen[1]) oudtijds onrechtmatig verdrukt werden, zij geenszins hebben ontkend, dat de dienst van God en Zijne hemelsche leer door de wettige macht behoorde verdedigd te worden, opdat de goddeloozen die dezelve zouden willen verwoesten de door God voorgeschreven straf niet zouden ontgaan.

Jeremia zegt herhaaldelijk, dat de vijanden der waarheid strafwaardig zijn, wanneer zij onschuldig bloed vergieten; maar tegenwoordig moet de klacht worden gehoord, dat allerlei dwalingen, zooals de Papistische, met het zwaard worden gehandhaafd. Zijn de magistraten tegen de waarheid, zooals b.v. Nebukadnezar, die het gouden beeld oprichtte, dan worden de vromen vervolgd; beschermen zij daarentegen de waarheid, dan vervolgen zij de dwalingen. Het Woord Gods wijst hier duidelijk den weg: „Qui regulam ex puro Dei verbo petunt, rite et ordine ab ilis religio colitur..... Sic verus et legitimus Dei cultor, quatenus feret eius vocatio, pro fidei suae defensione pugnabit" [2]).

Men wachtte zich nu echter voor twee fouten: „ne vel eius incognitae patrocinium temere arripiant, vel ad severitatem intemperanter ferantur", maar dit neemt niet weg, dat het de plicht van den magistraat is met zwaard en straffen diegenen te bedwingen, „qui quum ipsi sint apostatae a recta fide, alios ad defectionem sollicitant, et in Deum contumeliosi miseras animas illaqueant suis fallaciis, pacem conturbant Ecclesiae, et pietatis consensum scindunt ac lacerant". Hier gebruikt Calvijn dus tweeërlei argument: zij zijn afvallig van het ware geloof en komen dus de eere Gods te na, terwijl zij ook anderen trachten mee te slepen. Het verbreiden van dwaalleeringen wordt dus beschouwd als een zaak, die op het terrein van het publieke leven tehuis behoort, hetwelk staat onder de iurisdictie der Overheid.

Nu wil de Reformator echter de onervarene, maar niet kwade menschen te woord staan [3]), die zeggen dat de Heer Zijn rijk niet wil vestigen met de wapenen, maar door het geestelijk zwaard des Evangelies, want Hijzelf heeft de zijnen wel tot bereidheid om eigen leven te laten aangespoord, doch nooit om anderer bloed te vergieten.

Maar, zoo luidt het antwoord, de Heer heeft evenmin bevolen,

---

1) ib. p. 465.
2) ib. p. 466.
3) ib. p. 468.

dat zij diefstal, moord of echtbreuk moesten straffen. Moeten die dan ook soms ongestraft blijven? Ongetwijfeld, Christus behoort te heerschen door de prediking des Evangelies; zijn Apostelen heeft Hij ledig uitgezonden om alle bezwaren door een hemelsche overwinning van datzelfde Evangelie te boven te komen, en nog altoos is de Christelijke leuze: ,,Sua virtute, non hominum manu sustinetur religio", zoodat de predikers inzonderheid met lijdzaamheid gewapend moeten zijn, om hunne leer desnoods met hun bloed te bezegelen, zooals de oude Profeten ons daarin ten voorbeeld zijn geweest.

Hiertegenover staat echter, dat het toch te dwaas zou zijn, als wij de ons door God geschonken hulpmiddelen niet mochten gebruiken, om aan het Evangelie kracht bij te zetten. Gewis, de eerste predikers waren maar eenvoudige visschers, maar naderhand heeft de Heer toch bekwame en geleerde mannen tot het werk geroepen, zooals Paulus, die van jongsaf in de Wet was opgevoed, en dezulken hebben evenzoo alles in den dienst des Heeren te stellen: ,,Quare nec rude obscurumque vulgus, ex quo sumpsit Christus Ecclesiae primitias, viam *Regibus* praeclusit quin ipsi quoque et se, et sua omnia offerrent: et ipsa etiam *gladii potestas*, qua instructi sunt, sacra esset oblatio" [1]). Men zij bereid om des geloofs wille zijn leven onder beulshanden te laten, maar evenzeer de heerschappij van Christus krachtig te verdedigen in den kring, waarin men heerscht.

Voorts wordt wel het bezwaar geopperd, dat men de menschen niet met geweld tot het geloof moet dwingen, vermits het op vrijwillige gehoorzaamheid aankomt. Calvijn antwoordt dat zulks ook niet de roeping der overheid is, maar wel te verhinderen dat Gods heilige naam en dienst door onloutere en aanmatigende taal te gronde worde gericht; en hij vraagt: zal een rechter maar rustig op zijn verheven zetel blijven zitten en de eere van Christus laten neerwerpen? mag hij het toestaan dat de goddeloozen gansch ongehinderd de Kerk vernietigen? zoodat de conclusie luidt: ,,Ergo pietatis doctrinae vindices erunt pii magistratus, non solum ut ad fidem cogant minus voluntarios (dit wordt er nu op eens weer bijgevoegd!), sed ne ab ea ditione exulet Christus in qua eius beneficia regnant" [2]).

---

[1]) C. O. VIII, 469.
[2]) C. O. VIII, 470.

Men werpt verder tegen, dat de discipelen van Christus de zachtmoedigheid hebben te betrachten, zooals die in den Meester te voorschijn trad. Daartegenover stelt Calvijn aanstonds de Tempelreiniging, waarbij Christus als Doctor optreedt, en met verbazing roept hij uit: „Si impetu profligavit Filius Dei, qui divini cultus praetextu hostias in atrio templi vendebant, cur gladium sibi divinitus commissum non exserent pii magistratus ad coercendos perfidos apostatas, qui totum Dei templum aperta contumelia profanant ac violant?" [1]). Trouwens de Schrift spreekt enkel van Christus' zachtmoedigheid ten opzichte der *zwakken*, maar niet tegenover de *verdrukkers*, diè zal Hij hoeden met een „ijzeren" scepter (Ps. 2, 9). En waartoe zouden toch de Machten dienen, die Paulus noemt onder de gaven des Geestes, zoo de H. Geest daardoor geen schrik wilde inboezemen aan zijn verachters? Ja, is die veel geprezen zachtmoedigheid in den grond niet een groote wreedheid, wanneer men de „schapen" maar aan de „wolven" ten prooi laat, om deze laatsten te sparen! „Animas ipsi pravorum dogmatum veneno interficiunt, et legitima gladii potestas ab ipsorum corporibus arcebitur? lacerabitur totum Christi corpus, ut putridi unius membri intactus maneat foetor?" — Afgezien van den grooten ijver dier christelijke overheid, om de haar toevertrouwde schapen tegen alle onheil te beschermen, rijst aanstonds de moeilijke vraag: hoe zal men altoos de dwaalleer der „wolven" kunnen onderkennen? Hierop geeft Calvijn een antwoord, dat eerst recht de deur opent voor tallooze nieuwe moeilijkheden [2]): „Equidem ut moderate agant Principes, *a piis doctoribus monendos hortandosque esse* fateor." Volgens de destijds heerschende opvatting van de „perspicuitas S. Scripturae", leverde zulks echter geen bezwaren op, en kon men zeker zijn van een duidelijke uitspraak. Den Geneefschen Doctor valt het dan ook niet zwaar allerlei verdere tegenwerpingen uit de Schrift te weerleggen.

Er waren er b.v. die bij een diergelijke bestraffing en uitroeiing der boozen geen weg wisten met sommige Gelijkenissen, zooals die, in Matth. 13, 29, van het Onkruid en de Tarwe, waarvan de Heer zegt: „Laat ze samen opwassen tot den oogst." Ieder begrijpt, zoo verklaart Calvijn, dat hier niet bedoeld wordt alle

---

[1]) ib. 471. Deze argumentatie zou *ons* tegenwoordig eerder van het tegendeel hebben overtuigd.

[2]) C. O. VIII, 472.

ongerechtigheid op aarde maar te laten voortwoekeren; hier is geen sprake van „perversa dogmata", „sed quascunque corruptelas ad vitiandum bonum semen spargit Satan in genere designat," en daartegen vermogen wetten noch vonnissen iets uit te richten. Met dit laten begaan van den Satan heeft God een bizonder doel, wat bij de andere Gelijkenissen ook in het oog moet worden gehouden: „atqui Dominus ut nos humiliet, ut probet nostram constantiam, ut nos ad cavendum sollicitet, Ecclesiam suam multis vitiis esse obnoxiam patitur." Daarmede verbiedt Christus geenszins om strengelijk op te treden, „sed toleranda esse mala admonet quae sine pernicie corrigi nequeunt."

De overheid kan men evenmin binden door het woord van den Heer aan Petrus (Mt. 26, 52): „steek uw zwaard weder in de scheede," zoowel omdat het hier gold een besluit des Vaders tot verzoening voor de zonden, hetwelk niet mocht verhinderd worden, alsook het verbod gericht was tegen één zijner discipelen, een „homo privatus" [1]).

Uit het voorgaande wordt dan deze gevolgtrekking gemaakt: „ut non modo liberum esse magistratibus doceam *poenas sumere de caelestis doctrinae corruptoribus*, sed quod illis nolunt licere imperiti, divinitus esse mandatum, ut *pestiferis erroribus impunitatem dare nequeant* quin desciscant ab officii sui fide. Ac primo quidem hoc dictare naturae sensum, ut in omni politia bene composita *principium teneat religio* et *legum praesidio integra servetur*, testis sunt ipsi increduli [2])."

Calvijn verklaart dus het Zwaardrecht der Overheid in godsdienstzaken op deze wijze: Het beginsel van elke welgeordende staatsinrichting is de godsdienst [3]); dat is een algemeene grondslag die reeds door de heidensche wijsgeeren is uitgesproken. De staat heeft er dus belang bij dat deze grondslag niet worde aangetast; dientengevolge waken de wetten voor zijne integriteit. De goddelijke openbaring in de H. Schrift bevestigt dit nadrukkelijk en draagt aan de Overheid op de verderfelijke afdwalingen van de geopenbaarde waarheid met de haar verleende macht te keeren; en nu kan niet ontkend, dat al de kracht der argumentatie voornamelijk

1) C. O. VIII, 473.
2) C. O. VIII, 474.
3) ib. 475.

geput wordt uit het Oude Testament, en de theocratische Wet den Hervormer steeds als ideaal voor den geest staat.

Aldus toch vaart hij voort[1]: Laat ons hooren wat voor recht God in Zijne Kerk heeft ingesteld, — en dan volgt de aanhaling van Deut. 13 vers 1 waar aan ieder Israëliet geboden wordt zijn naaste te dooden, wanneer deze hem tracht over te halen om andere goden te dienen: men zou dan God zelf van wreedheid moeten beschuldigen, zoo men niet van lijfstraffen wilde weten. En hier wordt nog niet eenmaal gesproken van hen die buiten zijn, maar bevolen dat juist degenen die de leer der Wet belijden, en trouweloos haar hebben verlaten, aldus zullen worden gesteenigd. Derhalve „tenendam esse contendimus legem, divinitus praefixam, ut compertae veritati succedat demum poenarum sanctio". „Neque enim promiscue in omnes gladium stringi iubet Deus, sed *apostatas*, que se impie alienaverint a vero cultu, et alios ad similem defectionem trahere conati fuerint, iustae poenae subiicit." Wie dus beweert dat ketters en godslasteraars ten onrechte gestraft worden, maakt zich willens en wetens schuldig aan dezelfde blasphemie.

Voorts haalt Calvijn aan wat iets verder geschreven staat in Deut. 13 tegen de steden in Israël waarin afgodendienaars woonden. Die „barmhartige" menschen, zegt hij, moeten zich maar eens vergelijken met de geboden Gods! God wil niet dat de besmetting zich verder zal verbreiden, en beveelt totale uitroeiing, maar genen: „ne ecclesiam Dei immodicus rigor infamet, vellent in unius hominis gratiam *impios errores impune* grassari" [2].

---

[1]) cf. ib.: „Nam quum rectae politiae finis sit, legitimi inter homines ordinis conservatio, neglectus autem pietatis ordinem hunc ita dissipet, ut extra ipsam bruta sit hominum vitâ, mutilam esse gubernationis formam constat, in qua negligitur religio: et magistratus nonnisi dimidios esse et umbratiles, qui forensibus tantum negotiis intenti, de asserendo Dei cultu non cogitant."

[2]) Hier mogen eenige aanhalingen een plaats vinden ter bevestiging van het gezegde: C. O. XXVII, 159 (Sermon 80 sur Deut. 12): „Or cependant les Rois, les Princes, ler Magistrats, qui ont puissance et authorité, doivent racler toutes idolatries et superstitions, quand Dieu les a armez du glaive: il faut qu'ils en usent en cert endroict, et qu'ils ne souffrent, et qu'ils ne permettent nullement qu'il y ait quelque pollution qui soit pour despitter Dieu, qui soit pour abolir son service, ou pour l'obscurcir"; ib. 246 (Serm. 87 sur Deut. 13) evenzoo over de plichten der Overheid ten opzichte der ketters; ib. 256, dat het alleen aan de rechtzinnigen vrij staat de onrechtzinnigen te. straffen; ib. 261 (Serm. 88 sr. Deut. 13), dat ketters strafwaardig zijn; ib. 265 (Serm. 89), dat

Wij behoeven dus niet te twijfelen aangaande den grond waarop dit Zwaardrecht in een christelijken staat steunt. De H. Schrift gebiedt zulks nadrukkelijk, en wel reeds aanstonds in de Wet, die de grondslag is van den ganschen Bijbel (vgl. boven bl. 34). Weliswaar heeft God later meer vrijheid gegeven, zooals Calvijn op een andere plaats gaarne erkent[1]), maar het schriftuurlijk beginsel blijve toch onaangetast. Onverdraagzaamheid is verre van hem, zooals reeds uit het boven aangehaalde citaat (bl. 91 en 107) blijkt, maar er is een grens: ,,ubi a suis fundamentis convellitur religio, detestandae in Deum blasphemiae proferuntur, impiis et pestiferis dogmatibus in exitium rapiuntur animae: denique ubi palam defectio ab unico Deo puraque doctrina tentatur, ad extremum illnd remedium descendere necesse est, ne mortale venenum longius serpat'' [2]).

---

een streng onderzoek aangaande haeretici moet worden ingesteld; ib. 266, dat „sacrilegia" met den dood moet worden gestraft, vermits zulks veel erger is dan roof en moord.

C. O. XL, 649 (Praelect. in Dan. IV, 1). Nebukadnezar wordt daar zeer geprezen, omdat hij met straf dreigt al degenen, die smadelijk van God spreken. Er zijn nog altijd van die menschen, die meenen dat men de zuivere leer maar mag verderven zonder daarin verhinderd te worden. „Saltem vellent nihil certum esse in religione: ideo labefactare, et quantum in se est etiam convellere nituntur omnia pietatis principia. Ut ergo liceat ipsis evomere virus suum, ideo tantopere litigant pro impunitate, et negant *poenas de haereticis et blasphemis sumendas esse.* Talis est canis ille Castalio eiusque sodales." Augustinus heeft terecht aangetoond „pudendam esse ignaviam christianis principibus, si indulgeant haereticis et blasphemis, et non asserant legitimis poenis Dei gloriam, quum rex Nebuchadnezar, qui tamen numquam vere fuit conversus, instinctu tamen quodam arcano promulgaverit hoc edictum", hetwelk door den H. Geest zeer wordt geprezen, etc. cf. C. O. XL, 713 (Prael. in Dan. V, 18); XLIII, 135 (In Amos C. 7), XLV, 369 (Harm. evang. Mt. 13): De Anabaptisten accepteeren wel de excommunicatie, maar niet het zwaardrecht ter hulpe: „Atqui facilis est refutatio, nam quum excommunicationem ipsi admittant, quae malos et reprobos saltem ad tempus eradicat, cur non in sceleratos, quoties res ita postulat, gladium exserent pii magistratus?; XLV, 602 (Harm. evang. Mt. 22); XLVIII, 516 (In Act. Apost. c. 24, 29): „In populo Dei *non leviore poena dignum* est scelus, pravis et impiis dogmatibus pietatis doctrinam corrumpere, quam iniuria aliqua vel maleficio aequitatem et ius violare inter homines."

1) C. O. XXVIII, 73 (Serm. 130 sur Deut. 23).

2) C. O. VIII, 477. Zijne bedoeling spreekt hij nog duidelijker uit bij de behandeling van het Eerste der Tien Geboden (C. O. XXIV, 357): „Iam dixi rigorem hunc non debere ad *particulares errores* extendi, sed *ubi impietas ad defectionem usque prorumpit.*"

Ten onrechte wordt door sommigen ook beweerd, dat met Christus en zijn geestelijk Koninkrijk deze ordening zou zijn opgeheven, en Calvijn antwoordt hun „Christi adventu nec mutatum esse politicum ordinem, nec de magistratuum officio quicquam detractum" [1]). „Verum reclamat innumeris locis Spiritus sanctus, qui sub Christi regno sanae doctrinae, et legitimi cultus patronos ac vindicis fore Reges pronuntiat" [2]). Ps. 2, 12 en Jes. 49, 23 worden dan ten bewijze aangevoerd, met deze conclusie: „Ergo, quin piis sanctisque magistratibus ex Dei mandato regni Christi defensio incumbat, minime ambiguum est." En ook Paulus bedoeld 1 Tim. 2, 1 hetzelfde als hij de gebeden voor de overheden aanbeveelt, „opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen" „cum omni *pietate* et temperantia", welke laatste woorden Calvijn aldus verklaart: „quum hoc nominatim illis munus assignet Paulus, ut Deum rite colendum procurent: quantae, obsecro, temeritatis est, iniuncta divinitus potestate illos exuere! ... Unde sequitur gladium in eorum manu esse depositum, quo sanam doctrinam propugnent" [4]).

Uit dit alles blijkt genoegzaam, dat Calvijn „het uitroeien van allen valschen godsdienst en afgoderij" in geenen deele eenvoudig uit het verleden overneemt, en den brandstapel van Servet volstrekt niet wil beschouwd zien als „de fatale uiting van een eeuwenoud stelsel", zooals Dr. Kuyper ons in zijn bovengenoemd werk wil doen gelooven. Calvijn leidt dit recht der overheid regelrecht uit de H. S c h r i f t af, zooals die in haar geheel de openbaring van Gods wil bevat, en beroept zich dus niet op de overtuiging der Vaderen, dat de Kerk van Christus op aarde slechts in één vorm en als één instituut kan optreden" [5]). De vraag zou dus zóó moeten gesteld worden: of Calvijn de *uitlegging* van de H. Schrift te dezen aanzien „uit het verleden heeft overgenomen", en dan meen ik van ja. Het religieus beginsel van

---

1) ib. 477. cf. ib. 480: „Duas esse causas sane omnes concendent."

2) ib. 478. „cur puniendis falsorum dogmatum auctoribus maior adhibenda sit severitas: Si indomita sit eorum *contumacia* ut reprobi, et a seipsis damnati nocere pergant; deinde si detestanda sit ac minime tolerabilis *errorum impietas*."

3) ib. 478.

4) ib.

5) Dr. A. KUYPER, *Het Calvinisme*, bl. 92.

den Staat wordt zeer beslist in de Schrift uitgesproken, en met dat sterk te poneeren heeft Calvijn zich een blijvende roem verworven, maar ten opzichte van de uitwerking van dat beginsel, zooals dat opgevat werd in Israel en in het eerste Christendom, heeft hij den met de tijden wisselende vorm al te zeer miskend, en den wassenden stroom van het vrije religieuse denken binnen de oude perken willen besluiten. Calvijn kende maar ééne Waarheid, zijnde de Wil van God geopenbaard in Zijn Woord, en erkende maar ééne juiste interpretatie dier waarheid, n.l. zooals hij zelf die door Gods genade had leeren verstaan. Aanvaardt een volk, aanvaardt een Overheid dezen geopenbaarden en geïnterpreteerden wil van God als richtsnoer, dan volgt daaruit noodwendig, dat elke andere daarmee strijdende leer als verderfelijk en godslasterlijk moet worden geweerd.

Het komt mij voor, dat Dr. Hoedemaker de door Calvijn aangegeven lijn beslist doortrekt en daarmede tevens de fout in de toepassing heeft aangewezen.

In bovengenoemd geschrift [1]) geeft Dr. Hoedemaker een program van grondwetsherziening, geheel in den geest van Calvijn en volgens de bedoeling van Art. XXXVI onzer Gereformeerde Confessie. Ten opzichte nu van de verhouding der Overheid tot de H. Schrift en de Kerk, verklaart de geleerde schrijver: „dat aan de Overheid, evenals aan ieder burger, een *privaat oordeel* over de Heilige Schrift toekomt, en dat dit oordeel gebonden is, niet alleen aan de conscientie der Overheidspersonen, maar aan die conscientie, voorgelicht door de *publieke uitlegging der Kerk*, in haar belijdenis vastgesteld, door de grondwet als zoodanig erkend en onder de waarborgen van *de vrijheden des volks* opgenomen." Met „Kerk" is in dit verband bedoeld de Gereformeerde Landskerk, „de openbaring van het lichaam van Christus in Nederland", welker „*publiekrechtelijk* karakter" door de Overheid moet worden erkend, terwijl andere Belijdenissen kunnen worden toegelaten. Art. X [2]) van dit program verzekert „vrijheid van godsdienst aan ieder burger individueel", en aan groepen van burgers, voorzoover „uit de overgelegde bescheiden blijkt, dat hetgeen zich als godsdienst aandient, niet strekt tot omverwerping van de grondslagen van den Christelijken staat", doch de Overheid zelve is „in haar doen

---

1) *Artikel XXXVI onzer Nederd. Geloofsbelijdenis*, bl. 75 v.

2) a. w. bl. 78 v.

en laten gebonden aan de belijdenis der nationale Kerk", terwijl het op haar weg ligt „die Kerk in hare wettige vergaderingen, of, indien het geval dit meebrengt, de Hoogleeraren uit die Kerk als deskundigen, omtrent de beginselen die uit deze beginselen zijn af te leiden, te raadplegen, ten einde in voorkomende gevallen door hunne godgeleerde adviezen te worden voorgelicht; zoo nochtans, dat zij geheel vrij blijft in de toepassing van die beginselen op de wetgeving en 's lands bestuur te maken, opdat in dezen zin Kerk en Staat geheel gescheiden worden, d. i. ieder op het hem of haar aangewezen terrein blijve".

Het is hier niet de plaats om een politiek program voor ons land te bespreken of te beoordeelen. De bedoeling van het citaat is enkel om de Calvinistische practijk in helderen en concreten vorm ontwikkeld te zien, zonder de fouten, die de staatsinrichting van het Genève der 16e eeuw aankleefden. De godsdienstvrijheid zoowel voor den individu als voor groepen van burgers wil Dr. H. verzekerd, en Kerk en Staat streng tot hun eigen terrein beperkt hebben; doch met Calvijn legt hij de Belijdenis der nationale Kerk aan beiden ten grondslag en maakt die dus tot Grondwet.

Hiermede wil ik echter niet zeggen, dat de practijk te Genève — ook zelfs niet zooals de Hervormer die wenschte — een getrouwe uitwerking was van de in de Institutie neergelegde beginselen. Want al moge nu de Geneefsche Confessie volgens Calvijn zelven een klare samenvatting zijn geweest van de gedachten der H. Schrift, de bron waaruit hij altijd schept, de oorkonde waarop hij zich steeds beroept, is niet de Confessie, maar de H. Schrift zelve; en al moge nu in die Schrift de in het O. T. geschetste theocratische Staat van het Israëlitische volk voor hem het ideaal bevatten, waarnaar men met alle krachten heeft te streven, toch is de grondslag, dien hij voor den Staat aanwijst enkel en alleen de Wet der Tien Geboden, ja zelfs, deze Grondwet, ten slotte opgevat in haar onveranderlijk wezen: *de Liefde tot God* en *de Liefde tot den Naaste*, en eerst deze goddelijke Wet, die boven vorst en volk staat, doch haar weerklank vindt in 's menschen geweten, bepaalt beider verhouding en bindt ze te zamen onder de Souvereiniteit Gods.

Calvijn, die opgegroeid was in de Staatsdenkbeelden van zijn tijd, en den Staat dus ook beschouwde als een zelfstandig wezen met een eigen zelfstandigen wil om zekere doeleinden ook op geestelijk gebied na te streven, zoodat zijn taak veel meer omvatte, dan de

„handhaving van het bestaande recht en ontwikkeling van dat recht in overeenstemming met de steeds wisselende toestanden" [1], moest er wel toe komen in de practijk de vrijheid van het individu te beperken ten bate van den Staatswil. „Dit beginsel van staatsrecht leidt logisch tot exclusivisme; als de Staat een persoon is, houdt de individu op een persoon te zijn; op dit punt valt het pantheïsme, dat hetzelfde beweert, samen met het systeem van den staatsgodsdienst" [2]. De groote invloed van de Kerk vormde bij Calvijn echter het tegenwicht tegen de suprematie van den Staat.

Het gezag der Overheid leidt Calvijn evenals de Wet rechtsstreeks uit de H. Schrift af, en hij verklaart daaruit ook haar macht in godsdienstzaken. Voor de verwezenlijking van zijn theocratisch ideaal verloor hij uit het oog, dat de geestelijke dingen zich niet met geweld laten realiseeren, maar een vrijwillige gehoorzaamheid vereischen.

„De wereldlijke overheid," zegt Mr. Lohman [3], „kan geen directen invloed (n.l. op den godsdienst) uitoefenen, omdat een wet, hetzij men dit wil of niet, niet anders dan in overeenstemming kan zijn met datgene, wat leeft in de volksovertuiging; dat op de vorming van die overtuiging invloed kan worden uitgeoefend, en dat dit, van christelijk standpunt uit, het best geschiedt, wanneer men zooveel mogelijk aller conscientie eerbiedigt, en vrijheid en gelijkheid van alle kerken handhaaft."

Toch moet erkend worden dat het beginsel van Calvijn, om ook den Staat onder Gods Souvereiniteit te plaatsen en te binden aan de eeuwige wet Gods, zoodat de overheid een bewust orgaan wordt van den wil des Allerhoogsten om de menschheid tot volmaking te voeren, een eeuwige waarheid bevat, welke de geschiedenis der volkeren bevestigt. Wat hij met den sterken arm wilde verwezenlijken bij den aanvang van de emancipatie der christelijke volkeren uit de kerkelijke traditie, dat moet uit vrije overtuiging uit den boezem der natiën van zelve omhoog komen, en als ideaal langs zedelijken weg worden nagestreefd.

---

1) Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, *Onze Constitutie*. Utrecht, 1901, bl. 15.

2) Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, *De Hoogste Vrijheid*, Amsterdam, 1887, bl. 17.

3) Dezelfde: *Onze Constitutie*, bl. 289.

BESLUIT.

Ten slotte blijft de vraag ter beantwoording waarin zich Calvijn's stelsel kenmerkend van de vroeger genoemde onderscheidt, en wat hij aan deze laatste ontleend heeft.

Het karakteristieke dan is ongetwijfeld het Kerkbegrip van Calvijn, en wel de Kerk, zooals deze zich zichtbaar vertoont als Instituut en Organisme, als „mater piorum" en „coetus vere credentium" (zie boven, bl. 36 vv.). Deze Kerk is het gebied waar Christus als Koning heerscht, en de geloovigen hunne christelijke werkzaamheid naar alle zijden heen uitoefenen. Zij is het Koninkrijk Gods op aarde (boven, bl. 38), waarin de uitverkorenen van hun heil verzekerd worden, een „Civitas Dei", een zelfstandige levenssfeer, die eigenlijk alle andere beheerscht. Want is God waarlijk Souverein, en is Hem te kennen en te gehoorzamen hét hoogste voor een mensch, dan wordt vanzelve alles ondergeschikt aan Zijnen wil, en is het einddoel van al het geschapene Hem tot Zijne Eere te brengen.

De Kerk is de Ziel der menschelijke samenleving, gelijk de Staat het Lichaam vormt (bl. 83). Deze heeft „met den uitwendigen mensch te doen, en beperkt zich tot het leven in deze wereld, terwijl gene zich uitstrekt over de ziel en zich richt op het eeuwige leven" (ib.). De laatste is de „wereldlijke arm", welke op haar gebied de burgers tot hetzelfde verplicht als de Kerk met hare geestelijke wapenen. Beiden hebben ten doel het Koninkrijk Gods te bevestigen en te bevorderen.

Wij treffen hier allereerst, wat de Kerk aangaat, een voortzetting aan van de denkbeelden van Augustinus (zie bl. 18), hoewel zelfstandig ontwikkeld en vrij van de dwalingen der Roomsche Kerk. Den Staat kent Calvijn echter een gansch andere plaats toe dan zijn beroemde leermeester aan de Civitas terrena toewijst.

Met Luther is er op kerkelijk terrein grooter verschil (bl. 26 v.) doordat deze het „Corpus christianum" in drie „Status" uiteen

doet vallen, van welke het wereldlijk gouvernement de eerste plaats inneemt („praecipuum membrum ecclesiae"). In dien „Christelijken Staat" is de Kerk het geestelijk element dat als een ferment op het geheel inwerkt, terwijl haar enkel de Bediening van Woord en Sacramenten is toebetrouwd; tot het terrein van den Staat behoort al het uitwendige, openbare en tijdelijke, zoodat de Overheid ook heerschappij voert over de inrichting der Kerk, en haar daarmede eigenlijk van hare volkomen onafhankelijkheid berooft.

Volgens Calvijn is de Kerk niet enkel de geestelijke zijde der samenleving, maar is zij een zelfstandige organisatie met een eigen Hoofd, Jezus Christus, met eigen eeuwige wetten, nl. de H. Schrift, met een eigen Bestuur in het Consistorie, en met een eigen rechtspraak, die geestelijke discipline uitoefent.

Van een heerschappij van den Staat over de Kerk is geen sprake, omdat beiden onderworpen zijn aan hetzelfde Woord van God, dat elk een eigen werkkring toewijst. Vanzelve komt dus aan de Kerk den vòorrang toe, omdat zij uit de H. Schrift den Wil Gods heeft bekend te maken. Een Theocratie in den zin van een Christelijke Staat op aarde, waarin Gods Woord richtsnoer is voor elken levenskring, een Civitas Dei, waarin alle burgers en ambtenaren zich tegelijk dienaren weten van den Koning der koningen, dat ideaal heeft Calvijn te Genève zoeken te verwezenlijken. Is het dan te verwonderen, dat de schilderingen der Wetsheerschappij onder Israel voor den Geneefschen organisator en wetgever groote bekoring hadden, temeer omdat hij vast overtuigd was, dat daarin eeuwige beginselen waren uitgesproken? Hij zag echter ook het Evangelie enkel onder het gezichtspunt der Wet. Eug. Choisy, Dr. Karl Rieker citeerende[1]), zegt: „Il est frappant de voir qu'à Genève la Parole de Dieu tout entière, et l'Evangile de Jésus-Christ, sont envisagés au point de vue légal, et qu'il s'agit moins de la foi, que de l'obéissance à la révélation de Dieu. L'Ecriture sainte a l'autorité de la législation suprême, dans laquelle le législateur suprême du monde a fait connaître sa Sainte volontè pour tous les temps, pour tous les hommes et pour toutes les relations humaines".

In deze Schriftbeschouwing is de oorzaak te zoeken zoowel van de grootheid als de éénzijdigheid van Calvijn's theocratisch systeem. Hij heeft de schoonste en diepste, en tevens de meest vruchtbare

---

1) in: *L'idée de l'état et de l'église chez les Luthériens* etc. o. c. p. 315.

théorie gegeven van al degenen, die over dit vraagstuk hebben nagedacht.

In diezelfde gebondenheid aan het Woord van God en niet in het proclameeren der gewetensvrijheid (zie bl. 103) moet de verklaring gezocht worden van het ontstaan der „Vrije" Kerken. De eisch van onderwerping aan de H. Schrift toch komt nadrukkelijk tot de Overheid; doet deze zulks vrijwillig, dan is een harmonische samenleving mogelijk, en blijft de eenheid bestaan; verwerpt zij echter de autoriteit der Schrift, en loochent zij de opperhoogheid Gods, zoodat zij de Kerk niet meer ondersteunt, en haar aan banden wil leggen, dan trekt de Kerk zich terug onder protest en handhaaft hare vrijheid en onafhankelijkheid. Vandaar de zoogenaamde „Scheiding van Kerk en Staat" in de meeste moderne staten. Het Calvinistisch ideaal blijft echter onveranderlijk: de verwezenlijking van den Godstaat op aarde!

En hetzij men nu als Calvinist de Vrije Kerk voorstaat en den Staat plaatst op het terrein der „Gemeene Gratie", hetzij dat men aggressief de Overheid aan de Kerkelijke Confessie wil trachten te binden, het doel blijft gemeen, om Gods Souvereiniteit te proclameeren op alle levensterreinen, opdat Hij als Koning heersche op aarde gelijk als in den hemel!

STELLINGEN.

I.

Calvijn acht de H. Schrift, als Gods geopenbaarde Wil aangaande geloof en leven, de grondslag zoowel voor de Kerk als voor den Staat.

II.

Het theocratisch stelsel van Calvijn is meer wettisch dan evangelisch.

III.

Het Kerkbegrip van Calvijn vormt een eenheid.

IV.

De val van Constantinopel in 1453 is voor een groot deel te danken aan de hulp, welke de Christenen den Turken boden.

V.

In de Zending moet de volkskerk wel empirisch als noodzakelijk gevolg worden erkend, maar zij mag niet principiëel als doel gesteld worden.

VI.

Een Candidaat tot den Heiligen Dienst, door een wettig erkend Zendinggenootschap tot Zendeling afgevaardigd, worde, na de toestemming der Synode te hebben verkregen, door haarzelve of door een nader te bepalen kerkelijke Vergadering als predikant bevestigd.

VII.

Hoe men Genesis I, 1 ook vertale, met „scheppen" is in elk geval bedoeld het stellen van een absoluut begin.

VIII.

De hypothese-Zeydner, dat met het Kaïnsteeken de Besnijdenis bedoeld zou zijn, is zeer aannemelijk.

IX.

De Messiaansche perikoop in Amos IX is authentiek.

X.

In Haggai II, 19 (M. T.) leze men met de LXX עוֹד voor עַד en נִשָּׂא voor נָשָׂא.

XI.

In Psalm LXXIII, 4 behoort תָּם in לְמוֹתָם tot het tweede zinsdeel, en leze men לָמוֹ.

XII.

Het Animisme is meer een primitieve „Philosophie" dan een godsdienstvorm.

XIII.

Aristoteles heeft de grondgedachte uitgesproken voor het zgn. „Kosmologisch Bewijs" voor het bestaan van God.

XIV.

Het doel van het huwelijk is allereerst wederkeerige aanvulling en hulp.

XV.

Het doel van de Gelijkenissen van den Heer Jezus was niet om te ,,verbergen", maar om te ,,verduidelijken".

XVI.

De historische verklaring van Rom. VII, 7 v.v. door Dr. Paul Feine, in ,,*Das Gesetzfreie Evangelium des Paulus*" (Leipzig 1899) is in strijd met den natuurlijken zin der woorden, en ontneemt aan de zonde haar karakter van schuld.

XVII.

In Gal. III, 4 leze men *ἐμάθετε* in plaats van *ἐπάθετε*.

XVIII.

In I Kor. XIII, 12 is „*ἐν αἰνίγματι*" of als verklaring van *δι' ἐσόπτρου*, of als glosse te beschouwen.

XIX.

De Brieven van Paulus aan ,,de Epheziers", ,,de Kolossensen" en aan ,,Philemon" zijn van uit Caesarea geschreven.

